

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

*Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση σε χαρακτήρες των έργων του Μάκη
Τσίτα*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Γαρυφαλλιάς Δ. Σκόρδα

Πτυχιούχου του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (2019)

A.M.: 1013201904017

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ελένα Κουτριάνου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες:

Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής

Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Παναγιώτα Καραβία, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια

Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Ιούλιος 2021

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου στην Καλαμάτα, με θέμα Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία με ειδίκευση στην Νέα Ελληνική Γλώσσα και Φιλολογία, θα ήθελα να ευχαριστήσω ορισμένους ανθρώπους. Πρώτα από όλα, την παρούσα διπλωματική εργασία την αφιερώνω στην οικογένειά μου, τους αγαπημένους μου γονείς, που μου στάθηκαν με κάθε δυνατό τρόπο, υπομονή και αμέριστη αγάπη καθ' όλη τη διάρκεια των φοιτητικών μου χρόνων, από προπτυχιακή φοιτήτρια στο Τμήμα Φιλολογίας μέχρι και σήμερα ούσα μεταπτυχιακή φοιτήτρια. Τους ευγνωμονώ και ευχαριστώ από καρδιάς, γιατί πίστεψαν σε εμένα και τις δυνατότητές μου. Ευχαριστώ την μικρή μου αδελφή τη Στεφανία, που δεν ήταν μόνο αδελφή, αλλά καλή και παντοτινή φίλη, ενθαρρύνοντάς με σε κάθε δυσκολία. Από την οικογένειά μου θα ήθελα να ευχαριστήσω ακόμη ένα σημαντικό άτομο, τη θεία και νονά μου Μαρία Κωνσταντώνη, που πέρα από την αγάπη της, μου έκανε δώρο το οικονομικό μέρος του μεταπτυχιακού.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω να δώσω σε όλους τους διδάσκοντες του Τμήματος των μεταπτυχιακών σπουδών, που κοντά τους έμαθα ποικίλα και ενδιαφέροντα αντικείμενα και ιδιαίτερα την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου κυρία Ελένα Κουτριάνου που το αντικείμενο διδασκαλίας της «Ζητήματα Συγκριτικής Γραμματολογίας και Θεωρίας της Λογοτεχνίας: Λογοτεχνία, Τέχνη και Ψυχανάλυση» κατά το δεύτερο εξάμηνο σπουδών, αποτέλεσε το εφελτήριο να διαλέξω το θέμα της διπλωματικής μου εργασίας. Εξαρχής, το συγκεκριμένο αντικείμενο το θεωρούσα εξαιρετικά ενδιαφέρον και σύγχρονο, διότι μας εισήγαγε σε έναν νέο κόσμο, μέσα από την οπτική της Ψυχανάλυσης. Την ευχαριστώ θερμά για την συνεχή καθοδήγηση και τις συμβουλές της καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συνεπιβλέποντες καθηγητές μου, κύριο Γιώργο Ανδρειωμένο και κυρία Παναγιώτα Καραβία που είχα την τιμή να τους έχω διδάσκοντες από τις προπτυχιακές μου σπουδές, αποκομίζοντας γνώσεις και εμπειρίες.

Γαρυφαλλιά Σκόρδα

Περίληψη

Η Ψυχανάλυση αποτέλεσε την πρώτη συστηματική προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας της λειτουργίας του ψυχικού οργάνου, με στόχο τη θεραπευτική υποστήριξη του ανθρώπου. Ο Sigmund Freud ανέπτυξε μια θεωρία που φώτισε τις ενδόμυχες πλευρές των συναισθημάτων και των κινήτρων των ανθρώπων, καθώς και τις πολυσύνθετες διαδρομές διαμόρφωσης της ανθρώπινης προσωπικότητας και δράσης. Αργότερα, άλλοι ψυχαναλυτές εμπλούτισαν τη φροϋδική οπτική ή ανέτρεψαν πλευρές της. Η ψυχαναλυτική θεωρία συνδέθηκε από τις απαρχές της με την τέχνη. Στη λογοτεχνία εκφράζονται χαρακτηριστικές πτυχές της λειτουργίας του ψυχικού οργάνου όπως αυτές έχουν καταγραφεί από την ψυχανάλυση. Ακόμα, η λογοτεχνία και η αφήγηση αξιοποιούνται στην ψυχοθεραπευτική πρακτική. Με δεδομένες αυτές τις συνδέσεις της ψυχανάλυσης με τη λογοτεχνία, έχει αναπτυχθεί η ψυχαναλυτική λογοτεχνική κριτική, η οποία αποτελεί τη βάση αυτής της διπλωματικής εργασίας. Αξιοποιώντας πλευρές της φροϋδικής θεωρίας, της θεωρίας των αντικειμενοτρόπων σχέσεων και της θεωρίας του συναισθηματικού δεσμού, επιχειρούμε να μελετήσουμε δύο έργα της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνικής δημιουργίας. Πρόκειται για τα έργα του Μάκη Τσίτα *Μάρτυς μου ο Θεός* και *Πέντε Στάσεις*. Τα έργα αυτά έχουν τη μορφή αφηγηματικών μονολόγων των δύο πρωταγωνιστών, ενός άντρα και μιας γυναίκας, αντίστοιχα, που ζουν στη σύγχρονη Ελλάδα. Στις αφηγήσεις τους αποτυπώνονται με ενάργεια και παραστατικότητα όψεις της νεοελληνικής κουλτούρας, των ενδοοικογενειακών δυναμικών και των ενδοψυχικών συγκρούσεων των βασικών χαρακτήρων. Μέσα από την επεξεργασία αυτή, διαπιστώνουμε τον αμοιβαίο εμπλουτισμό της λογοτεχνικής μελέτης και διδασκαλίας και της ψυχοθεραπευτικής σκέψης και πρακτικής.

Λέξεις-κλειδιά: ψυχανάλυση, λογοτεχνία, Μάκης Τσίτας, αντικειμενότροπες σχέσεις, συναισθηματικός δεσμός

Abstract

Psychoanalysis has been the first systematic attempt to understand and interpret the function of the psyche, aiming at a therapeutic result. Sigmund Freud developed a theory that sheds light on the innermost aspects of human emotions and motivations, as well as the complex pathways of human personality formation. Later, other psychoanalysts enriched the Freudian view or overturned aspects of it. Psychoanalytic theory has been associated with art since its inception. Characteristic aspects of the function of the unconscious are expressed in literature as they have been recorded by psychoanalysis. Literature and other artistic narratives are also used in psychotherapeutic practice. Given these connections between psychoanalysis and literature, psychoanalytical literary criticism has been developed. This is the basis of this MA thesis. By employing certain aspects of Freudian theory, of Object- relations theory and attachment theory, we attempt to study two pieces of contemporary Greek literary texts. Specifically, a novel and a novella by Makis Tsitas, *Martys mou o Theos* and *Pente Staseis*. These texts are presented in the form of narrative monologues of the two main characters, a man and a woman, respectively, who live in modern Greece. The aim of the thesis is going to be the mutual enrichment of literary study and teaching and of psychotherapeutic thinking and practice.

Keywords: *psychoanalysis, literature, Makis Tsitas, object relations theory, attachment theory*

Περιεχόμενα

1 Εισαγωγή	6
2 Λίγα λόγια για τον συγγραφέα	11
3 Συνοπτική παρουσίαση των επιλεγμένων κειμένων με έμφαση στις προς μελέτη πλευρές	12
3.1 <i>Μάρτυς μου ο Θεός</i>	12
3.2 <i>Πέντε στάσεις</i>	15
4 Θεωρητικό πλαίσιο	18
4.1 Φροϋδική οπτική	18
4.1.1 Το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα.....	21
4.1.2 Μηχανισμοί άμυνας.....	22
4.2 Αντικειμενότροπες σχέσεις	23
4.3 Θεωρία του Συναισθηματικού Δεσμού	25
4.4 Ψυχανάλυση και ψύχωση.....	26
4.5 Η αξιοποίηση της λογοτεχνίας στην ψυχοθεραπευτική πρακτική	27
4.6 Μέθοδος.....	28
5 <i>Μάρτυς μου ο Θεός</i>	29
5.1 Ο Χρυσοβαλάντης.....	29
5.2 Γυναικείες και αντρικές φιγούρες στη ζωή του Χρυσοβαλάντη. Το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα.....	31
5.3 Η θρησκευτικότητα και η ενοχή.....	36
5.4 Πλευρές των τοπικών θεωριών	38
5.5 Η Σεξουαλικότητα στη ζωή του Χρυσοβαλάντη.....	40
5.6 Η παιδική κακοποίηση του Χρυσοβαλάντη και οι ψυχωσικές εκδηλώσεις.....	42
5.6.1 Η καθήλωση	47
5.6.2 Η ταπείνωση	48
6 Πέντε Στάσεις	50
6.1 Η Τασούλα	50
6.2 Οι δύο οικογένειες της Τασούλας: η Τασούλα ως κόρη, η Τασούλα ως σύζυγος και μητέρα	54
6.3 Ο Θεόφιλος και τα μυστικά στην οικογένεια	59
6.4 Η αίσθηση του καθήκοντος και το Υπερεγώ.....	62
Συμπεράσματα	66
Βιβλιογραφικές αναφορές	70
Ελληνόγλωσσες.....	70
Ξενόγλωσσες	74

1 Εισαγωγή

Συνολικά η τέχνη έχει αποτελέσει πεδίο διερεύνησης υπό το ψυχαναλυτικό πρίσμα. Αυτό γιατί προσφέρει ένα πλούσιο υλικό, το οποίο μπορεί να προσεγγιστεί από διαφορετικές οπτικές και το οποίο συνάδει με την ίδια τη φύση του ψυχαναλυτικού λόγου. Συγκεκριμένα, ο ψυχαναλυτικός λόγος είναι λόγος που αναπτύσσεται ως ενδεχόμενο ερμηνείας, που δεν αποτάσσεται την αβεβαιότητα της ερμηνείας. Σε αυτό το χαρακτηριστικό εντοπίζεται η συνάφεια προς την καλλιτεχνική δημιουργία, αφού και εκεί ενυπάρχει κάτι το ανοιχτό και το αμφίσημο¹. Παρότι αρχικά οι λογοτέχνες και οι κριτικοί τήρησαν στάση σκεπτικισμού απέναντι στην πολυδιάστατη σχέση ανάμεσα στη λογοτεχνία και στην ψυχανάλυση, εντούτοις στην πορεία συνειδητοποίησαν αυτήν την αλληλεπίδραση και το γεγονός ότι μπορούν να εμπλουτιστούν αμοιβαία αυτοί οι δύο κλάδοι². Η ψυχαναλυτική προσέγγιση ενός καλλιτεχνικού έργου – άρα και λογοτεχνικού, όπως μας αφορά στην συγκεκριμένη εργασία – μπορεί να αναφέρεται τόσο στον ίδιο τον δημιουργό και την πρόθεση, τα κίνητρα, τις διαδρομές της καλλιτεχνικής δημιουργίας, όσο και στο περιεχόμενο του εκάστοτε έργου. Ο ίδιος ο Sigmund Freud ασχολήθηκε με σημαντικούς καλλιτέχνες, όπως ο Leonardo da Vinci και ο Fyodor Dostoevsky. Σε αυτήν του την ενασχόληση της σύνδεσης της ψυχανάλυσης και της τέχνης, ο Freud δεν παρέλειπε να τονίζει ότι αυτή η προσπάθεια εμπεριέχει αβεβαιότητες, καθώς μπορεί ο ίδιος ο δημιουργός να αντικρούει όλη την ερμηνευτική διαδικασία, και άλλωστε είναι γεγονός ότι στη λογοτεχνική συγγραφή υπάρχει πάντα η αισθητική στόχευση³. Το Ασυνείδητο, τα όνειρα, οι γλωσσικές παραδρομές, το σύμπτωμα βρίσκουν δρόμους έκφρασης στη λογοτεχνική έμπνευση και δημιουργία⁴.

Τα εγχειρήματα των ψυχαναλυτών να καταπιαστούν με λογοτεχνικά έργα διαπερνούν όλη την ιστορική διαδρομή της ψυχανάλυσης. Ο Freud εντρύφησε στο περιεχόμενο λογοτεχνικών έργων, θεωρώντας ότι σε αυτά μπορεί κανείς να δει –με

¹ Θ. Λίποβατς, Π. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Το νεωτερικό υποκείμενο εμπρός στο αίτημα του άλλου*, Νήσος, Αθήνα, 2007, σ. 191.

² R. Parkin–Gounelas, *Literature and Psychoanalysis. Intertextual Readings*, Palgrave, New York, 2001, σ. x-xi.

³ Ν. Παπαχριστόπουλος, «Ντερριντά, Λακάν: Το Λογοτεχνικό Παράδειγμα και η Ex Nihilo Δημιουργία». *αληθεια*, Άνοιξη 2007, σ. 154- 162.

⁴ Κ. Σόλερ, *Η λογοτεχνική περιπέτεια ή η εμπνευσμένη ψύχωση (Ρουσσώ, Τζόυς, Πεσσόα)*, Ερατώ, Αθήνα 2003, σ. 16.

κατοπτρικό τρόπο– να εντυπώνονται πλευρές του ασυνειδήτου και των συγκρούσεων του δημιουργού. Οι μορφές και οι ιστορίες των λογοτεχνικών έργων αποκαλύπτουν πλευρές της λειτουργίας του ψυχικού οργάνου. Διερευνώντας τις μύχιες διαδρομές της ποιητικής δημιουργίας, ο Freud ανάγει την αφετηρία της στην παιδική ηλικία⁵. Συγκεκριμένα, βρίσκει μια συνεκτική αναλογία ανάμεσα στο συμβολικό και δημιουργικό παιδικό παιχνίδι και στη λογοτεχνική δημιουργία. Εξηγεί ότι το παιδί μέσα από το παιχνίδι του δημιουργεί σύμφωνα με τις επιθυμίες του μια τάξη για τα ερεθίσματα του εξωτερικού του κόσμου. Αυτήν τη διεργασία το παιδί την αντιμετωπίζει με σοβαρότητα και επενδύει σε αυτήν σημαντικά ποσά συναισθημάτων, χωρίς όμως να συγχέει τον παιγνιώδη κόσμο με την εξωτερική πραγματικότητα. Αντίστοιχα, ο λογοτέχνης πλάθει έναν φανταστικό κόσμο, με σοβαρότητα και συναισθηματική επένδυση, και βέβαια τον διακρίνει από την πραγματικότητα. Συνεχίζοντας αυτήν τη συλλογιστική, ο Freud εξηγεί ότι, μέσα από την επαφή με την τέχνη και τη λογοτεχνική δημιουργία, πιο συγκεκριμένα, ο άνθρωπος έχει μια ευκαιρία να απολαύσει τις φαντασιώσεις του χωρίς αισθήματα ενοχής και ντροπής. Πρόκειται για μια διαδικασία που οδηγεί στην απελευθέρωση των ψυχικών εντάσεων και στην επίτευξη ηδονής⁶.

Ακόμα, υπό το ψυχαναλυτικό πρίσμα, η λογοτεχνία συνδέεται με τις εσωτερικές διαδικασίες ανάπτυξης των φαντασιώσεων του ανθρώπου. Ας δούμε συγκεκριμένα τη σύνδεση αυτή. Στην παιδική ηλικία, το παιδί βιώνει απόλαυση μέσα από το παιχνίδι του. Στην πορεία της ζωής του, όμως, ο άνθρωπος οδηγείται στην αντικατάσταση του παιχνιδιού ως πηγής απόλαυσης με τις φαντασιώσεις. Ωστόσο, στην ενήλικη πια ζωή, οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν τις φαντασιώσεις ως κάτι παιδιάστικο και αρνητικό, για αυτό αισθάνονται ντροπή για αυτές. Ως απόρροια αυτού του συναισθήματος της ντροπής αποφεύγουν να τις κοινοποιούν. Όμως δεν μπορούν να αποφύγουν την ενεργοποίησή τους. Οι φαντασιώσεις εκπηγάζουν από ανικανοποίητες και «απαγορευμένες» επιθυμίες⁷. Οι διαδικασίες και οι δυναμικές εκδίπλωσης των φαντασιώσεων θεωρείται ότι ομοιάζουν με τη λογοτεχνική δημιουργία⁸. Στο λογοτεχνικό έργο εκδιπλώνονται πλευρές των φαντασιώσεων του συγγραφέα. Κατά την ανάγνωση του λογοτεχνικού έργου, ο αναγνώστης μπορεί να

⁵ Sigmund Freud, *Ο ποιητής και η Φαντασίωση*, Πλέθρον, Αθήνα, 2011, σ. 11-12.

⁶ Στο ίδιο, σ. 24-25.

⁷ Sigmund Freud, *Λογοτεχνία, Τέχνη και Ψυχανάλυση*, Νίκας/Ελληνική Παιδεία Α.Ε., Αθήνα, 2017, σ. 12-17.

⁸ Jean-Louis Baudry, «Ο Freud και η “λογοτεχνική δημιουργία”». Στο Β. Καλλιπολίτης (επιμ.), *Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση*, Εξάντας, Αθήνα, 1990, σ. 81.

βιώσει μια εμπειρία ταύτισης με τους ήρωες και έτσι να έρθει σε επαφή με δικές του φαντασιώσεις και εκφάνσεις του Ασυνειδήτου του, χωρίς να βιώνει συναισθήματα ντροπής και ενοχής⁹.

Μια άλλη θεωρητική βάση που μπορεί να αξιοποιηθεί για την ψυχαναλυτική πραγμάτευση ενός λογοτεχνικού έργου είναι η θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων. Στο πλαίσιο της διερευνάται η σχέση τόσο του δημιουργού όσο και του αναγνώστη με το λογοτεχνικό έργο. Η λακανική θεωρία δίνει έμφαση στη λειτουργία της γλώσσας και στα νέα νοήματα που αυτή παράγει, ακόμα και πέρα από τις προθέσεις του δημιουργού και του εκάστοτε αναγνώστη¹⁰. Είναι σημαντικό, βέβαια, να κρατάμε υπόψη την επισήμανση του Carl Jung ότι η διαδικασία προσέγγισης ενός λογοτεχνικού έργου με βάση την ψυχαναλυτική θεωρία δεν μπορεί να οδηγήσει στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τον δημιουργό, παρά μόνο σε πιθανές ερμηνείες¹¹.

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια μελέτη πάνω σε δύο σύγχρονα έργα της νεοελληνικής λογοτεχνικής δημιουργίας, στο πλαίσιο της ψυχαναλυτικής λογοτεχνικής κριτικής, της οποίας βάση αποτελεί η παραδοχή ότι στην ψυχανάλυση και τη λογοτεχνία το «υλικό» παραμένει κοινό και αυτό είναι η δυναμική οργάνωση του ανθρώπινου ψυχισμού¹². Η νεοελληνική λογοτεχνική δημιουργία έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης υπό το ψυχαναλυτικό πρίσμα, όπως χαρακτηριστικά αποτυπώνεται στον συλλογικό τόμο *Ψυχανάλυση και Νεοελληνική Λογοτεχνία*, σε επιμέλεια του Θανάση Χατζόπουλου. Σε αυτόν τον τόμο μια σειρά έργων της νεοελληνικής γραφής αποτελούν αντικείμενο ψυχαναλυτικής ερμηνείας, με στόχο να αναδειχθούν οι τρόποι που το ασυνείδητο μετατρέπεται σε γραφή και ο τρόπος με τον οποίο το πραγματικό μπορεί να τροποποιείται μέσα από τη γραφή¹³.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια ανάγνωση δύο έργων του Μάκη Τσίτα. Πρόκειται για έναν σύγχρονο νεοέλληνα συγγραφέα, που έχει γράψει βιβλία για ενήλικες και για παιδιά, θεατρικά έργα και στίχους. Το γεγονός ότι είναι ένας σύγχρονος συγγραφέας αποτέλεσε ένα κριτήριο για την επιλογή να μελετήσουμε το έργο του. Οι ιστορίες και τα πρόσωπα που επιλέγει, βαθιά ανθρώπινα και

⁹ Sigmund Freud, *Λογοτεχνία, Τέχνη και Ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 22-23.

¹⁰ Κ. Μπαζαρίδης, «Ψυχανάλυση και Λογοτεχνία. Ένα Αναγκαίο Συναπάντημα». *Η Αυγή*, 28/12/2014.

¹¹ Carl Jung, «Η ψυχολογία και η μελέτη της τέχνης», μτφ. Μιράντα Σταυρινού, *Το Δέντρο*, τχ. 27 (4-5-1982, πρώτη περίοδος), σ. 35.

¹² Peter Brooks, «The Idea of a Psychoanalytic Literary Criticism», *Critical Inquiry*, 13 (2), 1987, 334-348. doi: 10.1086/448394, σ. 337.

¹³ Θ. Χατζόπουλος (επιμ.), *Ψυχανάλυση και Νεοελληνική Λογοτεχνία: Σταυροδρόμια*, Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2013.

αναγνωρίσιμα στη σημερινή ελληνική κοινωνία, δημιουργούν στον αναγνώστη μια αίσθηση οικειότητας και μπορούν να ιδωθούν ως αναπαραστάσεις χαρακτήρων, οικογενειακών σχέσεων και κοινωνικών καταστάσεων αρκετά γνώριμων στον αναγνώστη. Έτσι, η προσπάθεια για μια προσέγγιση με βάση την ψυχαναλυτική θεωρία αυτών των προσώπων και ιστοριών μπορεί να αποτελέσει μια εποικοδομητική διεργασία στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Ο ίδιος ο συγγραφέας σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* (2013)¹⁴ επισημαίνει ότι οι ήρωες στο *Μάρτυς μου Θεός* αποτελούν φιγούρες γνώριμες και οικείες για «ένα Βαλκάνιο ή Μεσογειακό αναγνώστη».

Στόχος της εργασίας είναι να αποτελέσει μια συμβολή στην προσέγγιση της σύγχρονης νεοελληνικής λογοτεχνίας με βάση την ψυχαναλυτική οπτική. Ταυτόχρονα, μέσα από ένα τέτοιο εγχείρημα μπορούν να αναδειχθούν αξιοποιήσιμες πλευρές τόσο για μια φιλολογική μελέτη, όσο και για την πρακτική της ψυχοθεραπείας. Η εκπόνηση σε ακαδημαϊκό επίπεδο μελέτης με άξονα την ψυχανάλυση μπορεί να αξιοποιηθεί και από αναγνώστες που ασκούν την ψυχοθεραπευτική πρακτική και να συμβάλει σε αυτήν την κατεύθυνση. Επίσης, μια πιθανή σύνδεση με την ψυχοθεραπευτική πρακτική προτείνεται στα συμπεράσματα. Τα ακόλουθα ερωτήματα αποτελούν τον άξονα πάνω στον οποίο κινούμαστε:

- Ποιες είναι οι σχέσεις των χαρακτήρων και, κυρίως, ποιες είναι οι σχέσεις και οι ρόλοι μέσα στα οικογενειακά πλαίσια των χαρακτήρων;
- Πώς αποτυπώνονται στο κάθε έργο οι ενδότερες σκέψεις, οι ανησυχίες και οι πόθοι των χαρακτήρων;
- Πώς μπορούν οι ιστορίες τους να αναγνωστούν μέσα από το πρίσμα των ψυχαναλυτικών θεωριών; Πώς σε κάθε ιστορία εντοπίζεται η βασική ψυχαναλυτική αρχή της ψυχικής αιτιοκρατίας (όπως πρόκειται να παρουσιαστεί στην ενότητα 4.1);
- Μπορούμε να εντοπίσουμε πλευρές της δομής και λειτουργίας του ψυχικού οργάνου και αποτυπώσεις των ενορμήσεων;
- Τι ρόλο έχουν στις ιστορίες των χαρακτήρων του Τσίτα οι ενδοψυχικές συγκρούσεις και η σεξουαλική ενόρμηση;
- Τι αποκαλύπτει η λογοτεχνική γραφή για απωθήσεις και μηχανισμούς άμυνας των χαρακτήρων;

¹⁴ Γιάννης Ε. Στάμου, «Η ζωή του μέσου Έλληνα είναι γεμάτη αντιφάσεις», *Ελευθεροτυπία*, 9/10/2014.

- Με βάση τη θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων, μπορούμε να εντοπίσουμε πώς οι σχέσεις των ηρώων ενδοβάλλονται¹⁵; Η θεωρία του Συναισθηματικού Δεσμού (όπως πρόκειται να παρουσιαστεί στην ενότητα 4.3) ως μοτίβου σύνδεσης μπορεί να λειτουργήσει ερμηνευτικά για την πορεία ζωής των χαρακτήρων;
- Η προσπάθεια αυτή μελέτης υπό το ψυχαναλυτικό βλέμμα των δύο αυτών σύγχρονων νεοελληνικών έργων μπορεί να έχει προεκτάσεις για τη φιλολογία και την ψυχοθεραπεία;

Αυτά τα θεμελιώδη ερωτήματα αποτελούν τον βασικό πυρήνα γύρω από τον οποίο οργανώνεται η παρούσα μελέτη. Ξεκινώντας αυτό το εγχείρημα, κρατάμε υπόψη την επισήμανση ότι η όποια τέτοια διεργασία ψυχαναλυτικής μελέτης ενός έργου τέχνης πρέπει να μένει ανοιχτή και να αποδέχεται εξ αρχής την αμφισημία και την πολλαπλότητα των ερμηνειών ενός έργου τέχνης.

¹⁵ Με την έννοια της ενδοβολής περιγράφεται η ασυνείδητη εσωτερίκευση πλευρών της εξωτερικής πραγματικότητας στη συγκρότηση του εαυτού, και κυρίως οι στάσεις, οι αξίες και οι ποιότητες ενός άλλου ατόμου. Η ενδοβολή παίρνει τη μορφή ενός εσωτερικού αντικειμένου ή νοητικής αναπαράστασης και επηρεάζει τη συμπεριφορά του ατόμου. Πρόκειται τόσο για διεργασία φυσιολογική κατά την ανάπτυξη, όσο όμως και για αμυντικό μηχανισμό. (American Psychological Association: Ανακτήθηκε 10 Μαρτίου 2021 από <https://dictionary.apa.org/introjection>)

2 Λίγα λόγια για τον συγγραφέα

Ο Μάκης Τσίτας γεννήθηκε το 1971 στα Γιαννιτσά και σπούδασε δημοσιογραφία στη Θεσσαλονίκη. Από το 1994 ζει μόνιμα στην Αθήνα και εργάζεται στον χώρο των εκδόσεων. Είναι ιδρυτής του *diastixo.gr*, της ενημερωτικής ιστοσελίδας για θέματα βιβλίου, τεχνών και πολιτισμού. Ακόμα, είναι μέλος της Εταιρείας Συγγραφέων. Έχει γράψει εικοσιτέσσερα βιβλία για παιδιά και τέσσερα για ενήλικες, με πιο πρόσφατη τη νουβέλα *Πέντε στάσεις* (2020). Επίσης, έχει γράψει στίχους και θεατρικά έργα.

Η επιλογή να καταπιαστούμε με το έργο του Τσίτα έγινε ακριβώς γιατί στα έργα του εξυφαίνεται μια αριστοτεχνική αφήγηση που αναδεικνύει τις ενδοψυχικές συγκρούσεις των πρωταγωνιστών. Η γραφή του είναι αποκαλυπτική των ενδόμυχων κινήτρων, των ανείπωτων συναισθημάτων και των ματαιωμένων επιθυμιών που διαμορφώνουν τις επιλογές και την πραγματικότητα των κεντρικών χαρακτήρων. Οι ιστορίες, οι σχέσεις και οι ρόλοι στις οικογένειές τους μοιάζουν να καθορίζουν αποφασιστικά τις ζωές και τον ψυχισμό τους.

3 Συνοπτική παρουσίαση των επιλεγμένων κειμένων με έμφαση στις προς μελέτη πλευρές

Στην ενότητα αυτή, παρουσιάζονται συνοπτικά τα δύο μελετώμενα έργα. Κυρίως, επικεντρωνόμαστε στα χαρακτηριστικά εκείνα των έργων που συνδέονται με το εγχείρημα της μελέτης υπό το ψυχαναλυτικό πρίσμα και που ελπίζουμε να διαφωτιστούν στην παρούσα εργασία. Συγκεκριμένα, καταγράφουμε και επισημαίνουμε βασικά χαρακτηριστικά των κεντρικών χαρακτήρων και τις κύριες πλευρές της ζωής τους.

3.1 *Μάρτυς μου ο Θεός*

Στο βιβλίο αυτό, που γράφτηκε το 2013 και επανεκδόθηκε το 2020, ο Τσίτας παρουσιάζει την ιστορία του Χρυσοβαλάντη, ενός χαρακτήρα γνήσια λαϊκού, που μοιάζει αναγνωρίσιμος και οικείος στο νεοέλληνα αναγνώστη, καθώς ταλανίζεται από δυσκολίες αρκετά διαδεδομένες στη νεοελληνική κοινωνία –όπως είναι η ανεργία – και φαίνεται ότι έχει διαμορφωθεί ως προσωπικότητα στη βάση αρχών επίσης κοινών στη χώρα μας – όπως είναι η θρησκευτική πίστη. Η ιστορία του εξαρχής συστήνεται ως ιστορία έμπλη ψυχικού πόνου. Πρόκειται για έναν άντρα στα πενήντα του, κάτοικο της Αθήνας στις αρχές της δεκαετίας του 2000, πριν τους Ολυμπιακούς Αγώνες, σε μια εποχή που κυριάρχησε ένα κίβδηλο κλίμα ευμάρειας¹⁶. Ο ίδιος βρίσκεται άνεργος, σε αντίθεση, δηλαδή, με το επικρατούν κλίμα οικονομικής ανάπτυξης, και αρκετά ταλαιπωρημένος από τους ανθρώπους που έχουν παίξει κάποιο ρόλο στη ζωή του. Ο συγγραφέας τον συστήνει ως έναν άνθρωπο με αντιφάσεις, στον οποίο συνυπάρχει η αγάπη και το μίσος. Αυτή η διάσταση της προσωπικότητάς του διαφαίνεται χαρακτηριστικά στον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται για τις γυναίκες και κυρίως στις αναφορές για τις γυναίκες της ζωής του. Ο Χρυσοβαλάντης παρουσιάζεται επίσης ως βαθιά θρησκευόμενος. Η θρησκευτική

¹⁶ Ντ. Βαΐου, Μ. Μαντουβάλου, Μ. Μαυρίδου, «Αθήνα 2004. Στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης», *Γεωγραφίες*, τχ. 7, 2004. Ανακτήθηκε 15 Δεκεμβρίου 2020 από http://archive.eclass.uth.gr/eclass/modules/document/file.php/MHXD237/Athina_sta%20monopatia%20tis%20pagosmiopoiisis.pdf

του πίστη είναι ένα κεντρικό χαρακτηριστικό της προσωπικότητας και της ψυχοσύνθεσής του, όπως πρόκειται να αναδειχτεί στη συνέχεια της παρούσας εργασίας. Έχει στενή σχέση με τους εκκλησιαστικούς κύκλους, ήδη από παιδί. Οι ιερείς έχουν αποτελέσει σημαντικές φιγούρες για εκείνον, τους έχει εμπιστευτεί και συνάμα έχει βρεθεί προδομένος από εκείνους, αφού έχει υποστεί κακοποιητικές συμπεριφορές. Ακόμα και στην τωρινή του ηλικία, στα 50 του χρόνια, έχει επαφές με πνευματικούς, που ασκούν πάνω του ισχυρή επίδραση.

Πρόκειται για έναν άνθρωπο μόνο, που βιώνει με επώδυνο τρόπο τη μοναξιά του. Δεν έχει κάποια ερωτική σύντροφο και φαίνεται ότι δεν είχε ποτέ κάποια σχέση που να προχώρησε με υγιή τρόπο. Στη σεξουαλική του ζωή έχει κυριαρχήσει το σεξ με αμοιβή, γεγονός που ο ίδιος φέρει με έντονο βάρος και απογοήτευση. Μάλιστα, η θρησκευτική του πίστη υπεισέρχεται σε αυτό το ζήτημα, φορτώνοντάς τον με ενοχή και αυτοοικτιρισμό. Η μοναξιά του φαίνεται απόλυτη και κυκλωτική, υπό την έννοια ότι από τη ζωή του απουσιάζουν οι φίλοι και συνολικά ένα κάποιο υποστηρικτικό δίκτυο. Η οικογένειά του, όπως πρόκειται να φανεί στην ανάλυση που ακολουθεί, δεν του έχει προσφέρει θαλπωρή και φροντίδα.

Ο Χρυσοβαλάντης έχει χαρακτηριστεί ως ένας «από τους πλέον αξιομνημόνευτους ήρωες ελληνικού μυθιστορήματος, μία μοναχική, ενοχική, νεοελληνική φιγούρα που όμοιά της συναντάς σε ελάχιστα βιβλία κάθε δεκαετία»¹⁷. Η επιτυχία του έργου αυτού υπήρξε μεγάλη. Ο Τσίτας τιμήθηκε με το Βραβείο Λογοτεχνίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2014, καθώς από τον Δήμο Αθηναίων, τον Δήμο Πέλλας, τον Δήμο Έδεσσας, τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Έδεσσας και την Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας. Το έργο έχει μεταφραστεί σε δώδεκα γλώσσες.

Η ιδιοσυγκρασία του Χρυσοβαλάντη αποδίδεται με εναργή και αποκαλυπτικό τρόπο χάρη στη γραφή με τη μορφή αποσπασματικού μονολόγου που έχει επιλέξει ο Μάκης Τσίτας. Έτσι, έχει χαρακτηριστεί ως αντιήρωας και οι μονόλογοί του παραλληληματικοί¹⁸. Η σκέψη του ξεδιπλώνεται με μοτίβα επαναλαμβανόμενα και στερεοτυπικά και με περιεχόμενο ρατσιστικό και μισογυνικό. Ο ίδιος ο συγγραφέας εξηγεί ότι έχει αντλήσει φράσεις με βιωματικό τρόπο, από λόγια που άκουγε στην καθημερινότητά του. Πράγματι, η αφήγησή του έχει πρόδηλο τον χαρακτήρα της

¹⁷ Απόστολος Πάππος, «Μάρτυς μου ο θεός (νέα αναθεωρημένη έκδοση του βραβευμένου μυθιστορήματος), του Μάκη Τσίτα», *Elniplex.com*, 2020.

¹⁸ Β. Κριτζάς, «Ποιος είν' αυτός ο Μάκης Τσίτας;», *propaganda.gr*, 2014. [Ανακτήθηκε 10 Δεκεμβρίου 2020]

προφορικότητας και είναι πολύ βιωματική και παραστατική. Μάλιστα, ο Χρυσοβαλάντης μιλάει με λέξεις που δεν υπάρχουν, κατασκευασμένες από τον ίδιο. Ο Τσίτας σχολιάζει ότι τέτοιας μορφής λεξιπλασία μπορεί να συναντήσει κανείς στην ψύχωση. Όπως πρόκειται να δούμε, η αφήγηση του Χρυσοβαλάντη οδηγείται εξελικτικά στην κορύφωσή της που αφορά ακριβώς τον ψυχιατρικό εγκλεισμό του εξαιτίας μιας κρίσης που φαίνεται ότι είναι ψυχωσικό επεισόδιο.

Η σκέψη, τα βιώματα και η εξέλιξη της ζωής του πρωταγωνιστή ξεδιπλώνεται μέχρι και την ολοκλήρωση του έργου, οπότε και αποκαλύπτεται η κακοποίηση που έχει βιώσει ο Χρυσοβαλάντης ως παιδί από τους σημαντικούς ενήλικες –γονείς, δασκάλους, ιερείς– και από τους συμμαθητές του. Όπως πρόκειται να δούμε στο κεφάλαιο 5, ο Χρυσοβαλάντης υφίσταται κακοποίηση από ενήλικες που αναμένεται να έχουν φροντιστικό ρόλο για ένα παιδί. Τέτοια πρόσωπα είναι οι γονείς, όμως μπορεί να είναι και άλλα πρόσωπα, όπως οι δάσκαλοι και οι θρησκευτικοί ηγέτες. Στο βαθμό που αυτά τα πρόσωπα επιτελούν το φροντιστικό τους ρόλο προς τους ανηλίκους, η επιστημονική έρευνα δείχνει ότι τα παιδιά αναπτύσσονται και ως ενήλικες μπορούν να καλλιεργούν την ευζωία τους. Μάλιστα, όταν τα παιδιά και οι έφηβοι, που εκτός οικογένειας έχουν μια υγιή σχέση με έναν ενήλικα που λειτουργεί ως μέντορας, φαίνεται ότι έχουν καλύτερη προοπτική ευζωίας και χαμηλότερες πιθανότητες να εκδηλώσουν προβλήματα συμπεριφοράς, όπως το bullying, ή εσωτερικευμένη παθολογία, όπως η κατάθλιψη. Επιπρόσθετα, έχουν περισσότερες πιθανότητες να ολοκληρώνουν στόχους και εργασίες και να αποκτούν νέες γνώσεις, να διατηρούν ψυχραιμία μπροστά στις προκλήσεις και να ασκούνται¹⁹. Ο Χρυσοβαλάντης είναι ένας ενήλικας που μετράει αποτυχίες στην επαγγελματική του ζωή, για την υπέρβαση των οποίων μοιάζει να αδυνατεί να κινητοποιηθεί, ενώ αντιμετωπίζει και ζητήματα με τη σωματική του εικόνα, χωρίς αντίστοιχα να αναλαμβάνει δράση για τη βελτίωση αυτής της εικόνας. Βλέπουμε, δηλαδή, ότι η απουσία τέτοιων υγιών σχέσεων με ενήλικες κατά την παιδική και εφηβική του ηλικία έχει επηρεάσει δυσμενώς την ευζωία του.

Το τραύμα και η δόμηση του ψυχικού κόσμου, οι αντρικές και γυναικείες φιγούρες στη ζωή του ήρωα, η σεξουαλικότητα, η θρησκεία και η ενοχή, είναι

¹⁹ David Murphey, Tawana Bandy, Hannah Schmitz και Kristin Moore, “Caring Adults: Important for positive child well-being”, *zeneducate.com*, 2013. Ανακτήθηκε 20 Δεκεμβρίου 2020 από <https://www.zeneducate.com/files/caring-adults.pdf>

ζητήματα που αναδύονται μέσα από την ιστορία του Χρυσοβαλάντη και που επιχειρούμε να διερευνήσουμε συστηματικά στο κεφάλαιο 5.

3.2 Πέντε στάσεις

Οι *Πέντε στάσεις* είναι η ιστορία της Τασούλας. Έχει χαρακτηριστεί στο πλαίσιο βιβλιοκριτικής ως ένας από τους δυνατότερους μονολόγους της σύγχρονης νεοελληνικής πεζογραφίας²⁰.

Κυριολεκτικά, ο τίτλος αναφέρεται στις πέντε στάσεις αστικού λεωφορείου που σηματοδοτούν την καθημερινή διαδρομή της ηρωίδας από το σπίτι της στην Τούμπα μέχρι τη δουλειά της στο ΑΧΕΠΑ, στη Θεσσαλονίκη, στην πόλη στην οποία έζησε για τριάντα χρόνια. Το αξιοσημείωτο είναι ότι η Τασούλα, μολονότι ζούσε επί τόσα χρόνια στην πόλη, γνώριζε στην πραγματικότητα αυτήν την περιοχή που ορίζει η διαδρομή. Χαρακτηριστικά η ίδια λέει: «Τριάντα χρόνια έμεινα στη Θεσσαλονίκη και δεν την έμαθα. Με έλεγε ο άντρας μου, αν σε κατεβάσω καμιά μέρα στο κέντρο θα χαθείς. Αλήθεια ήταν. Ήξερα μόνο τη διαδρομή από το σπίτι στη δουλειά: Αγία Βαρβάρα Τούμπας – ΑΧΕΠΑ. Πέντε στάσεις. Με το 14.» (σ. 10).

Είναι παντρεμένη με τον Θεόφιλο και μητέρα του Χριστόφορου και της Σοφίας. Ο Θεόφιλος είναι ένας άντρας πολύ μεγαλύτερος ηλικιακά από την Τασούλα. Γνωρίζονται όταν εκείνη είναι ακόμα δευτεροετής φοιτήτρια της Νοσηλευτικής. Το επίμονο φλερτ του γοήτευσε τη νεαρή κοπέλα και την οδήγησε να τον ακολουθήσει, παρά τις αντιρρήσεις της γονεϊκής της οικογένειας. Όμως, αφότου παντρεύτηκαν, η κατάσταση άλλαξε άρδην. Ο Θεόφιλος έχει μια πολύ ασταθή παρουσία στην οικογένεια, έχει εξωσυζυγικές σχέσεις και αποδεικνύεται σκληρός προς τη γυναίκα του. Στην πορεία της αφήγησης αποκαλύπτεται ότι ο ίδιος μεγάλωσε με έναν πατέρα ιδιαίτερα βίαιο και ότι συνολικά στη γονεϊκή του οικογένεια, από την οποία εξέλειπαν οι βαθείς δεσμοί μεταξύ των μελών, έζησε σε συνθήκες εξαθλίωσης.

Συμβολικά, η διαδρομή των πέντε στάσεων αποτυπώνει τη διαδρομή και τους περιορισμούς της ζωής της Τασούλας, όπως αυτοί ορίστηκαν τη στιγμή που ξεκίνησε την κοινή της ζωή με το Θεόφιλο. Η επιλογή αυτού του άντρα ήταν για τη νέα ηλικιακά Τασούλα μια επιλογή ρήξης με τον πατέρα της, ο οποίος ονειρευόταν για την κόρη του να ολοκληρώσει τις σπουδές που είχε ξεκινήσει στη Θεσσαλονίκη.

²⁰ Λ. Σαραντινού, «Κριτική: Μάκης Τσίτας – Πέντε στάσεις [Εκδόσεις Μεταίχμιο]», *Tetragwno.gr*, 2020.[Ανακτήθηκε 8 Δεκεμβρίου 2020]

Όταν ανακοινώνει σε εκείνον την απόφασή της να ζήσει με τον Θεόφιλο, ο πατέρας της της εκφράζει τη διαφωνία του, προκρίνοντας την ολοκλήρωση των σπουδών της. Η Τασούλα, από την άλλη, δηλώνει αποφασισμένη να προχωρήσει τη σχέση της με αυτόν τον άντρα και έτσι φεύγει μαζί του στην Αθήνα: «Κι έτσι κλεφτήκαμε», λέει (σ. 21). Στην πορεία, ο πατέρας της σπεύδει να συνδράμει την κόρη του στο πλαίσιο αυτού του γάμου, στηρίζοντάς την, για παράδειγμα, οικονομικά.

Η έναρξη της σχέσης με έναν άντρα μεγαλύτερο, η αρχική εγκατάλειψη των προσωπικών της ονείρων για σπουδές λόγω της σχέσης, η σύγκρουση με τον πατέρα και ο μετέπειτα υποστηρικτικός του ρόλος παρά τη διαφωνία του, αποτελούν πλευρές μέσα από τις οποίες αναδεικνύεται ένα κεντρικό για την ηρωίδα θέμα, που είναι η σχέση της με τους άντρες, όπως ξεκίνησε με τον πατέρα και συνεχίστηκε με τον Θεόφιλο, ίσως και με τον γιο της. Είναι ένα θέμα που πρόκειται να επιχειρήσουμε να φωτίσουμε με βάση την ψυχαναλυτική θεωρία.

Έπειτα, βλέπουμε πώς η Τασούλα βρέθηκε να εγκλωβίζεται σε συνθήκες που εν πολλοίς ορίζονται με πατριαρχικούς όρους. Από την έναρξη του γάμου και της κοινής ζωής, ο Θεόφιλος αποκαλύπτει το σκληρό του πρόσωπο και κάνει μια δήλωση στην Τασούλα που μοιάζει σαν προοικονομία για την υπόλοιπη κοινή ζωή τους: «Αυτά που ήξερες να τα ξεχάσεις. Το ξέρω ότι είσαι καλομαθημένη, σε 'χουν μοσχαναθρεμμένη, αλλά τώρα πια, όχι όπως ήξερες – όπως θα τα βρεις. [...] Έφυγες απ' τη μαμάκα και τον μπαμπάκα πια, τώρα είσαι στα δικά μου χέρια» (σ. 23-24). Πράγματι, η πορεία της κοινής τους ζωής αποδεικνύεται οδυνηρή για την Τασούλα. Όπως έχει επισημανθεί, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η ζωή της και η στάση της στα πράγματα επηρεάζονται πολύ από την αίσθηση καθήκοντος και από την αγωνία της για τα σχόλια του κοινωνικού περιγυρού²¹.

Ωστόσο, η Τασούλα κάνει κάποιες επιλογές που μοιάζουν θετικές και ενδυναμωτικές για την ίδια, όπως είναι το να ολοκληρώσει τις σπουδές της και να δουλέψει στο ΑΧΕΠΑ. Πρόκειται για επιλογές που της δίνουν ικανοποίηση και ενισχύουν μια θετική εικόνα εαυτού.

Στην προσπάθεια να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε ο ψυχισμός και οι επιλογές της Τασούλας, εντοπίζουμε στον αφηγηματικό της

²¹ Απόστολος Πάππος, «Πέντε στάσεις, του Μάκη Τσίτα (ο μονόλογος μιας γυναίκας)», *Elniplex.com*, 2020. Ανακτήθηκε 8 Δεκεμβρίου 2020 από <https://www.elniple.com/%CF%80%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B5-%CF%83%CF%84%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CF%84%CF%83%CE%AF%CF%84%CE%B1-%CE%BF-%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CF%8C%CE%BB%CE%BF%CE%B3/>

μονόλογο κεντρικά θέματα, σύμφωνα με τις μεθοδολογικές αρχές της θεματικής ανάλυσης. Οι ρόλοι της στις δύο οικογένειες, η οπτική των φροϋδικών σταδίων, η ισχυρή έκφραση του Υπερεγώ και η στράτευσή της στο καθήκον, είναι πλευρές που πρόκειται να θίξουμε. Ταυτόχρονα, θεωρούμε ότι στην πορεία της ζωής της και στον λόγο της αναδεικνύονται κάποιες πτυχές που αποτελούν ενδυναμωτικές εξαιρέσεις, όπως αποτυπώνονται στις επιλογές της να ολοκληρώσει τις σπουδές της, να δουλέψει σε μια θέση που την ικανοποιεί, να στηρίζει τα παιδιά της ερχόμενη σε σύγκρουση με τον άντρα της. Αξίζει αυτές τις πλευρές να τις δούμε ως δυνάμει αξιοποιήσιμες ψυχοθεραπευτικά, όπως άλλωστε προτείνεται στο πλαίσιο σύγχρονων ψυχοθεραπευτικών προσεγγίσεων. Συγκεκριμένα, σημεία της αφήγησης που έρχονται σε αντίθεση με τον κυρίαρχο λόγο των θεραπευόμενων που εστιάζει στο πρόβλημα θεωρούνται ως ενδείξεις αλλαγών που μπορούν να συμβάλουν στη δημιουργία νέων νοημάτων και επιλογών ζωής για τον θεραπευόμενο / τη θεραπευόμενη²².

²² M.M. Gonçalves, I. Mendes, A.P. Ribeiro, L.E. Angus L.S. & Greenberg, “Innovative Moments and Change in Emotion-Focused Therapy: The Case of Lisa”, *Journal of Constructivist Psychology*, 23 (4), 2010, 267-294. doi: 10.1080/10720537.2010.489758 , σ. 269.

4 Θεωρητικό πλαίσιο

Ο στόχος μας στην παρούσα ενότητα είναι να εξηγήσουμε τη θεωρητική βάση πάνω στην οποία στηριχθήκαμε για την προσέγγιση των δύο έργων του Τσίτα. Συγκεκριμένα, στεκόμαστε σε εκείνα τα σημεία της θεωρίας που διαμορφώνουν μία συνεκτική λογική κατανόησης της ψυχαναλυτικής σκέψης για όσα πρόκειται να μας απασχολήσουν στη συγκεκριμένη μελέτη που διεξάγουμε. Οι συγκεκριμένες θεωρητικές επιλογές έγιναν, γιατί θεωρήθηκαν κατάλληλες για την προσέγγιση των ερωτημάτων στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, και μάλιστα στα δεδομένα πλαίσια έκτασης και συνακόλουθης δυνατότητας ανάλυσης.

4.1 Φροϋδική οπτική

Εδώ καταγράφουμε κάποιες από τις θεμέλιες λίθους της φροϋδικής ψυχανάλυσης, που άλλωστε αποτελούν τη βάση του ψυχαναλυτικού εποικοδομήματος. Αρχικά, η ψυχική πραγματικότητα των ανθρώπων λειτουργεί αιτιοκρατικά, δηλαδή τα βιώματα του ανθρώπου προκαλούν και εξηγούν μεταγενέστερες καταστάσεις²³. Οι ψυχικές διεργασίες είναι κατά βάση ασυνείδητες. Ο Freud παρουσίασε τρεις υποθέσεις για τη λειτουργία του ψυχικού οργάνου: την οικονομική, την τοπική –πρώτη και δεύτερη– και τη δυναμική.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την οικονομική υπόθεση, ο προορισμός και η κίνηση της ενορμητικής ενέργειας ερμηνεύονται με τις έννοιες της επένδυσης, αποεπένδυσης και αντιεπένδυσης. Η ψυχική ενέργεια κινεί τη λειτουργία του ψυχικού οργάνου και εκπορεύεται από τις ενορμήσεις. Το ψυχικό όργανο επιδιώκει να λειτουργεί με βάση την αρχή της σταθερότητας, δηλαδή διατηρώντας σταθερά και σε χαμηλά επίπεδα την ένταση που προκαλείται όταν συσσωρεύεται ενορμητική ενέργεια, με βάση την αρχή της ηδονής, δηλαδή αποφεύγοντας την ένταση και βιώνοντας την ευχαρίστηση, και με βάση την αρχή της πραγματικότητας, σύμφωνα

²³ Γεωργία Σηφακάκη, «Η Ψυχαναλυτική Προσέγγιση του S. Freud» στο Γ. Ποταμιάνος και συνεργάτες, *Θεωρίες Προσωπικότητας και Κλινική Πρακτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.

με την οποία μπορεί εξαιτίας της εξωτερικής πραγματικότητας να αναβάλλεται ή να προχωράει σε παρακαμπτήριες η αναζήτηση της ηδονής²⁴.

Οι έννοιες της επένδυσης, της αντιεπένδυσης και της αποεπένδυσης αναφέρονται στη σύνδεση με αντικείμενα και αναπαραστάσεις. Η επένδυση σημαίνει ότι ένα αντικείμενο ή μια αναπαράσταση φορτίζεται θετικά. Με την έννοια της αντιεπένδυσης περιγράφεται η σταθερή άσκηση δύναμης που αποσκοπεί στο να παρεμποδίσει την ανάδυση επενδεδυμένων αναπαραστάσεων στο συνειδητό. Η αποεπένδυση σημαίνει ότι αναιρείται η επένδυση²⁵.

Ο Freud αναφέρεται στην ύπαρξη δύο θεμελιωδών ενορμήσεων, αντιθετικής μεταξύ τους φύσης. Πρόκειται για τις σεξουαλικές ενορμήσεις –στις οποίες αποδίδεται η ονομασία Έρωσ– και τις ενορμήσεις θανάτου²⁶. Οι ενορμήσεις χωρίζονται σε ενορμήσεις αυτοσυντήρησης και σε σεξουαλικές ενορμήσεις, οι οποίες και σχετίζονται με την ψυχική σύγκρουση και την απόθεση στο ασυνείδητο. Οι ενορμήσεις αυτοσυντήρησης καθορίζονται από το Εγώ και αναφέρονται σε ζωτικές σωματικές λειτουργίες, όπως η πείνα²⁷. Αν οι ενορμήσεις μένουν ανεξέλεγκτες, ο άνθρωπος δεν μπορεί να συνδεθεί επαρκώς με τους άλλους. Αν, από την άλλη, ο υπερβολικός έλεγχος της σεξουαλικής ενόρμησης εμποδίζει το άτομο από το να μπορεί να αντλεί ευχαρίστηση και της επιθετικής ενόρμησης, ακόμα μπορεί και να γίνεται αυτοκαταστροφικός²⁸.

Την πρώτη τοπική θεωρία, που εισήγαγε τις έννοιες του Ασυνείδητου, του Προσυνειδητού και του Συνειδητού, ο Freud την πρωτοκατέγραψε στην *Ερμηνεία των Ονείρων* το 1899 και την ανέπτυξε περαιτέρω στα *Δοκίμια Μεταψυχολογίας* το 1915. Σε κάθε ένα από τα τρία αυτά επίπεδα αντιστοιχούν ξεχωριστές λειτουργίες και διαδικασίες, επενδυτική ενέργεια και περιεχόμενα αναπαραστάσεων. Η θεωρία αυτή μπορεί να παρασταθεί με όρους χωρικούς, αφού ο Freud διακρίνει τα τρία αυτά επίπεδα μεταξύ τους μιλώντας για «σύνορα» και «λογοκρισία» που παρεμβάλλονται

²⁴ Γεωργία Σηφακάκη, «Η Ψυχαναλυτική Προσέγγιση του S. Freud», ό.π. σ. 52-54.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 54.

²⁶ Βάσια Λέκκα, *Ιστορία της ψυχιατρικής. Από τον Ιπποκράτη μέχρι το κίνημα της αντιψυχιατρικής και τον Michel Foucault*, Futura, Αθήνα, 2012, σ. 111.

²⁷ Γ. Γεωργοπούλου, «Ο Έρωτας και οι Διαπλοκές του με την Ενόρμηση της Ζωής και την Ενόρμηση του Θανάτου». Πτυχιακή,(MPhil), Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ. 13. Ανακτήθηκε 12 Δεκεμβρίου 2020 από

<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoal/dl/frontend/file/lib/default/data/2880310/theFile>

²⁸ Γεωργία Σηφακάκη, «Η Ψυχαναλυτική Προσέγγιση του S. Freud», ό.π. σ. 65.

και ελέγχουν ή/και παρεμποδίζουν το πέρασμα από το ένα στο άλλο²⁹. Η απόθεση σηματοδοτεί την αδυναμία πέρασματος από το Ασυνείδητο στο Συνειδητό επίπεδο. Ως Ασυνείδητο ορίζονται αφενός ψυχικά περιεχόμενα που βρίσκονται σε λανθάνουσα μορφή και δεν έχουν καταστεί συνειδητά και αφετέρου ψυχικές διεργασίες όπως η απόθεση. Το Ασυνείδητο αποτελεί το εκτενέστερο τμήμα του ψυχικού μας κόσμου, κυριαρχείται από την αρχή της ηδονής και διαμορφώνεται από τις ενορμήσεις με τη μορφή αναπαραστάσεων. Σε αυτό το επίπεδο δεν υπάρχουν αρνήσεις, αμφιβολίες και βαθμοί βεβαιότητας. Μάλιστα, στο Ασυνείδητο συνυπάρχουν ενορμητικοί εκπρόσωποι και επιθυμίες χωρίς αντιφάσεις και τάση για αμοιβαία εξουδετέρωση, ακόμα και αν είναι όχι απλά διαφορετικές, μα και με αντίθετους μεταξύ τους στόχους. Υπάρχουν δύο βασικές διεργασίες που συντελούνται στο Ασυνείδητο: η μετάθεση, δηλαδή η μεταβίβαση όλης της επενδεδυμένης ενέργειας από κάποιες αναπαραστάσεις σε κάποιες άλλες, και η συμπύκνωση, στην οποία η επένδυση πολλών συνειρμικών αναπαραστάσεων αποτυπώνεται σε μία αναπαράσταση. Στο Προσυνειδητό εντοπίζονται ψυχικά περιεχόμενα τα οποία δεν είναι συνειδητά στον παρόντα χρόνο. Δηλαδή, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στο Ασυνείδητο, μπορούν να έχουν Πρόσβαση στο Συνειδητό. Το Συνειδητό τοποθετείται στην περιφέρεια του ψυχικού οργάνου και δέχεται πληροφορίες τόσο εξωτερικές όσο και ενδοψυχικές³⁰.

Ο Freud θέτει το Ασυνείδητο στον πυρήνα των ψυχαναλυτικών διεργασιών. Συγκεκριμένα, εξηγεί αρχικά ότι στην ψυχανάλυση επιχειρείται μια επεξεργασία της παρατήρησης των αναλυομένων. Μάλιστα, τονίζει ότι αυτό αποτελεί μια διαδικασία που δεν είναι σε σύγκρουση με την ψυχιατρική, παρά προσεγγίζει με έναν διαφορετικό και πιο διεισδυτικό τρόπο την εμπειρία των αναλυομένων. Διευκρινίζει ότι η ψυχανάλυση αναζητά τις απαντήσεις σχετικά με τις νευρώσεις στο Ασυνείδητο και επισημαίνει ότι είναι απαραίτητος όρος για την ψυχοθεραπευτική διαδικασία το να επιθυμεί ο αναλυόμενος να επεξεργαστεί τα ενδόμυχα επίπεδα του Ασυνείδητου³¹.

Στη δεύτερη τοπική θεωρία, ο Freud εισάγει τους όρους Αυτό (Id), Εγώ (Ego) και Υπερεγώ (Super Ego) για την περιγραφή του ψυχικού οργάνου. Το Εγώ αποτελεί

²⁹ Jean Laplanche & Jean-Bertrand Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Κέδρος, Αθήνα, 1986, σ. 499-500.

³⁰ Γεωργία Σηφακάκη, «Η Ψυχαναλυτική Προσέγγιση του S. Freud», ό.π. σ. 67-69.

³¹ Sigmund Freud, *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, Νίκας/Ελληνική Παιδεία Α.Ε., Αθήνα, 2017, σ. 323-338.

το ενσυνείδητο, λογικό, συνετό τμήμα του ανθρώπινου ψυχισμού³². Εκεί συντελείται μια προσπάθεια ρύθμισης ανάμεσα στις αντιφάσεις του εξωτερικού κόσμου, των ηθικών απαγορεύσεων του Υπερεγώ και της ενορμητικής δύναμης του Αυτό. Διέπεται από την αρχή της πραγματικότητας. Όταν δημιουργείται έντονη πίεση, αντιδρά με άγχος. Στο Αυτό τοποθετούνται τα ασυνείδητα ψυχικά περιεχόμενα και αποτελεί το μέρος όπου εναποτίθεται η ψυχική ενέργεια. Η αρχή της ηδονής κυριαρχεί. Το Υπερεγώ προσδιορίζεται ως το ιδεώδες του Εγώ και εκφράζει την επιβολή και τις απαγορεύσεις. Είναι εν πολλοίς ασυνείδητο και η διαμόρφωσή του συνδέεται με την ολοκλήρωση του οιδιπόδειου και την ταύτιση με τον πατέρα³³. Το Υπερεγώ έχει μία λειτουργία συνδεόμενη με τη λογοκρισία³⁴.

4.1.1 Το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα

Πρόκειται για μια έννοια κρίσιμης σημασίας, αφού οι σχέσεις αντικειμένου που περιέχουν το οιδιπόδειο σύμπλεγμα καθορίζουν το φυσιολογικό ή το παθολογικό της ψυχικής ανάπτυξης. Όπως εξηγεί ο Brenner (2000), η έννοια αυτή περιγράφει επιθυμίες και συγκρούσεις που σημειώνονται στην παιδική ηλικία και οι οποίες έχουν διπλή κατεύθυνση: από τη μία πλευρά φαντασιώσεις αιμομιξίας με τον γονέα του αντίθετου φύλου και από την άλλη ζήλια και φονική οργή προς τον γονέα του ίδιου φύλου. Επισημαίνεται ότι πρόκειται για το παιδί, το οποίο σε αυτήν τη φάση βιώνει ιδιαίτερα έντονα συναισθήματα, τα οποία συγκρούονται μεταξύ τους: αγάπη, μίσος, πόθο, ζήλια, οργή, φόβο. Η οιδιπόδεια περίοδος εκκινεί με το παιδί να έχει μια πολύ ισχυρή σχέση αντικειμένου με τη μητέρα. Η υπάρχουσα αυτή σχέση διευρύνεται, έτσι ώστε να εμπεριέχει την ικανοποίηση των αφυπνισμένων γεννητικών ορμών του παιδιού, ενώ τότε εκδηλώνεται και η επιθυμία για την αποκλειστικότητα της μητρικής αγάπης. Ταυτόχρονα, μπορεί να τείνει να επιθυμεί να πάρει τον ρόλο του πατέρα στη σχέση εκείνου με τη μητέρα. Έτσι, μπορεί να αναδύονται και επιθυμίες εκμηδενισμού των θεωρούμενων ως ανταγωνιστών, δηλαδή του πατέρα και ίσως των αδερφών. Το παιδί τότε βιώνει ενδοψυχικές συγκρούσεις και φόβο, τόσο για πιθανή αντεκδίκηση από το γονέα, όσο και για πιθανή απώλεια της αγάπης του, ως συνέπειες των

³² Sigmund Freud, *Το Εγώ και το Αυτό*, Πλέθρον, Αθήνα, 2008, σ. 45.

³³ Γεωργία Σηφακάκη, «Η Ψυχαναλυτική Προσέγγιση του S. Freud», ό.π. σ. 70, 72-74.

³⁴ Jean-Claude Liaudet, *Ο Freud με απλά λόγια. Εξηγώντας τον Freud στους γονείς*, μτφ. Αγγελική Πασσιά (6^η έκδοση), εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 83.

ζηλόφθονων, δολοφονικών επιθυμιών του. Στο αγόρι συγκεκριμένα ο φόβος αυτός παίρνει τη μορφή του φόβου για ευνουχισμό του. Αυτός ο φόβος της απώλειας του πέους τού προκαλεί έντονη σύγκρουση στις οιδιπόδειες επιθυμίες του, που συντείνει στην απόρριψή τους – τότε μερικώς εγκαταλείπονται και μερικώς καταπιέζονται σε απρόσιτες περιοχές του ασυνειδήτου. Στην οιδιπόδεια περίοδο, επίσης, αυτές οι σεξουαλικές και επιθετικές τάσεις που το παιδί βιώνει για τους γονείς του υποκαθίστανται από τον αυνανισμό και τις σύνοδες του φαντασιώσεις. Με το πέρασμα από αυτήν την περίοδο, ο αυνανισμός εγκαταλείπεται ή μειώνεται, μέχρι την εφηβεία. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι πρωταρχικές οιδιπόδειες φαντασιώσεις παραμένουν ενεργές σε μεταμφιεσμένη μορφή και επιδρούν συνολικά στην ψυχική ζωή του ανθρώπου, επηρεάζοντας και τα σχήματα και αντικείμενα της σεξουαλικότητας των ενηλίκων. Συνάμα, η σημασία του οιδιπόδειου συμπλέγματος έγκειται και στην καθοριστικότητά του σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση του Υπερεγώ. Σε αυτήν τη φάση η ηθική αρχίζει να εσωτερικεύεται από το παιδί, ενώ μέχρι και την προοιδιπόδεια φάση ρυθμιζόταν κυρίως από τη μητέρα³⁵.

4.1.2 Μηχανισμοί άμυνας

Ο Freud εξηγεί ότι οι ενδοψυχικές συγκρούσεις μπορεί να προκαλούν άγχος και πίεση που ο άνθρωπος δυσκολεύεται να διαχειριστεί. Τότε ενεργοποιούνται οι λεγόμενοι «μηχανισμοί άμυνας». Πρόκειται για άμυνες του Εγώ απέναντι στο Αυτό. Σημειώνουμε ότι στους κύκλους των ψυχαναλυτών έχουν υπάρξει διαφοροποιήσεις σχετικά με την καταγραφή των μηχανισμών αυτών, για αυτό η συνολική καταγραφή τους πρέπει να μένει ανοιχτή. Εδώ αναφέρουμε συνοπτικά κάποιους μηχανισμούς άμυνας για τους οποίους υπάρχει κοινή συμφωνία και που θεωρείται ότι παίζουν κομβικό ρόλο στην ενδοψυχική ζωή και λειτουργία.

Στον μηχανισμό άμυνας της απώθησης, το Εγώ παρεμποδίζει την ανάδυση στη συνείδηση ανεπιθύμητων παρορμήσεων του Αυτό και των σχετικών με αυτήν αναμνήσεων, συγκινήσεων, επιθυμιών και φαντασιώσεων³⁶. Η αντίδραση συνίσταται στην ασυνείδητη εγκαθίδρυση ενός διπόλου στάσεων, η μία εκ των οποίων φοβίζει το

³⁵ Τσαρλς Μπρέννερ. *Στοιχειώδες Εγχειρίδιο Ψυχανάλυσης*. Μτφ. Ι.Ε. Σταθάκης, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2000, σ. 189-195.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 155.

Εγώ και έτσι δημιουργείται η τάση αντικατάστασής της από την άλλη³⁷. Η έννοια της απομόνωσης αποδίδει δύο πιθανές συνθήκες. Αφενός πρόκειται για την απόθεση του συναισθήματος ή της συγκίνησης, κατά την οποία, ενώ η φαντασίωση που σχετίζεται με κάποια επιθυμία ή με κάποια ανάμνηση ανέρχεται στο Συνειδητό, εντούτοις η σχετική με αυτήν συγκίνηση μένει στο Ασυνείδητο. Πρόκειται κατά βάση για συγκίνηση επώδυνη. Άνθρωποι με ενεργοποιούμενο το μηχανισμό αυτόν φαίνεται ότι απομακρύνουν από τα συναισθήματά τους την έντονη συγκίνηση συνολικά. Αφετέρου, η απομόνωση παρατηρείται με τη μορφή απομόνωσης μιας συγκεκριμένης σκέψης από συνειρμικές συνδέσεις, μια μορφή η οποία παρομοιάζεται με νοητικό κενό. Έπειτα, ο μηχανισμός της άρνησης αποτελεί την άρνηση μιας δυσάρεστης ή ανεπιθύμητης εξωτερικής πραγματικότητας μέσω μιας φαντασίωσης ή συμπεριφοράς. Επίσης, συνίσταται και στην άρνηση πλευρών της εσωτερικής πραγματικότητας. Συνεχίζουμε με το μηχανισμό άμυνας της προβολής, που έγκειται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος αποδίδει στους άλλους ή σε απρόσωπα αντικείμενα δικές του επιθυμίες και παρορμήσεις³⁸. Η στροφή ενάντια στον εαυτό είναι ένας αμυντικός μηχανισμός που παρατηρείται χαρακτηριστικά στην παιδική ηλικία και κατά τον οποίο η εκδήλωση ενός συναισθήματος προς ένα αντικείμενο δεν εκδηλώνεται προς εκείνο, μα προς τον εαυτό. Η παλινδρόμηση αφορά την επιστροφή σε στόχους και επιθυμίες προηγούμενων αναπτυξιακών φάσεων, προκειμένου ο άνθρωπος να αντέξει –αποφεύγοντας– το άγχος. Στο μηχανισμό της μετουσίωσης, κάποια παρορμητική επιθυμία παίρνει μορφή κοινωνικά αποδεκτή και εγκεκριμένη. Τότε η αρχική παρόρμηση γίνεται ασυνείδητη³⁹.

4.2 Αντικειμενότητες σχέσεις

Η θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων δίνει έμφαση στη σχέση του Εγώ με τα «αντικείμενα», δηλαδή τα πρόσωπα με τα οποία συνδέεται, στην ανάπτυξή του. Βασικοί εκπρόσωποι της θεωρίας αυτής υπήρξαν οι Fairbairn και Winnicott.

Σύμφωνα με τον Fairbairn, κύριος στόχος και κίνητρο του ανθρώπου είναι η δημιουργία σχέσεων τέτοιων που να διασφαλίζουν την αίσθηση ασφάλειας και την

³⁷ Στο ίδιο, σ. 159-160.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 163-168.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 171-174.

ικανοποίηση των αναγκών του ατόμου. Σε αυτό το σημείο έγκειται ο επαναπροσδιορισμός της φρουδικής θεωρίας, που εισήγαγε ο Fairbairn. Δηλαδή, μετατόπισε τον άξονα από την αναζήτηση της ηδονής, μέσω της άμεσης ικανοποίησης των ενστίκτων, θεωρώντας ότι η λήπινο κατατείνει στην αναζήτηση του «αντικειμένου», δηλαδή της σχέσης. Η αντίληψη του Εαυτού διαμορφώνεται από τις ενδοβολές, δηλαδή τις εσωτερικεύσεις, των αναπαραστάσεων των σημαντικών σχέσεων κατά την πρώιμη ηλικία και των συναισθημάτων που έχουν προκαλέσει αυτές οι σχέσεις⁴⁰.

Ο Winnicott θέτει στο επίκεντρο το ζήτημα της σχέσης φροντίδας μητέρας και βρέφους, της οποίας η ποιότητα καθορίζει τη δυνατότητα αυτονομίας του βρέφους αργότερα. Αυτή η σχέση αρχικά είναι συγχωνευτική και αδιαφοροποίητη, με τη μητέρα, εφόσον είναι «επαρκώς καλή» (σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Winnicott), να αναπτύσσει μια διαισθητική επίγνωση των αναγκών του βρέφους και συντονίζεται με αυτές απόλυτα. Σταδιακά, το παιδί αναπτύσσει μια αυξανόμενη ικανότητα να συναισθάνεται τις δικές του ανάγκες και τη διαφοροποιημένη από τη μητέρα ύπαρξή του. Ο απόλυτος συντονισμός της μητέρας στην εκπλήρωση των αναγκών του παιδιού αρχίζει αντίστοιχα να οριοθετείται. Το παιδί βιώνει έτσι εμπειρίες διαφοροποίησης από τη μητέρα, οδηγούμενο στην κάμψη της ψευδαίσθησης παντοδυναμίας του. Πρόκειται για ματαιώσεις και απογοητεύσεις που –στο βαθμό που ισορροπούν με την εκπλήρωση των επιθυμιών και άρα είναι ανεκτές από το παιδί– το βοηθούν να περάσει από την αδιαφοροποίητη, συγχωνευτική, μη αντικειμενότροπο σχέση με τη μητέρα στην αντικειμενότροπο σχέση, δηλαδή στην αναγνώριση της διαφοροποίησής του από το αντικείμενο (τη μητέρα). Έτσι, το παιδί μπορεί να αναπτύσσει αντίληψη της εξωτερικής πραγματικότητας, επίγνωση και έκφραση των αναγκών του, καθώς και πρωτοβουλία. Ο Winnicott θεωρεί ότι στην πορεία αυτή της μετάβασης στην αντικειμενότροπο σχέση διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο τα μεταβατικά φαινόμενα και συγκεκριμένα τα μεταβατικά αντικείμενα, όπως ένα αρκουδάκι, μαξιλάρι κ.λπ. Είναι μια φυσιολογική συνθήκη, που επιτρέπει στο παιδί τη μετάβαση από την πλήρη προσκόλληση στη μητέρα σε μια σχετική αυτονομία⁴¹.

⁴⁰ Σαμάνθα Στρατιδάκη, «Η Ψυχαναλυτική Θεωρία μετά τον S. Freud» Στο Γ. Ποταμιάνος και συνεργάτες. *Θεωρίες Προσωπικότητας και Κλινική Πρακτική*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002, σ. 153.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 154-155.

4.3 Θεωρία του Συναισθηματικού Δεσμού

Η θεωρία αυτή αναπτύχθηκε από τον John Bowlby και αργότερα από τη Mary Ainsworth και περιγράφει την καθοριστικότητα της σχέσης του βρέφους με τον πρωταρχικό φροντιστή, που είναι κατά κόρον η μητέρα. Η καθοριστικότητα έγκειται στην ασφάλεια που έχει νιώσει το βρέφος ότι πρωταρχική φιγούρα φροντίδας αποτελεί για εκείνο μια ασφαλής βάση, από την οποία λαμβάνει υποστήριξη και προστασία. Εφόσον υπάρχει πράγματι αυτή η αίσθηση ασφαλούς βάσης, το παιδί μπορεί πλέον να προχωρήσει στην εξερεύνηση του κόσμου και των σχέσεων. Είναι απαραίτητο για το βρέφος και στη συνέχεια το νήπιο να έχει εγκατασταθεί μια ασφαλής πρόσδεση με τους γονείς, προκειμένου να ανοιχτεί σε ανοίκειες για αυτό συνθήκες⁴². Σε αυτήν την περίπτωση, στην οποία η μητέρα/ ο πρωταρχικός φροντιστής ανταποκρίνεται στις ανάγκες του βρέφους και υπάρχει σταθερότητα, ασφάλεια και συναισθηματική επικοινωνία, αναπτύσσεται ο ασφαλής συναισθηματικός δεσμός. Η ανάπτυξη μιας τέτοιας ζεστής, κοντινής και σταθερής σχέσης, από την οποία το βρέφος και η μητέρα/ ο φροντιστής απολαμβάνουν ικανοποίηση και ευχαρίστηση, θεωρείται αποφασιστικής σημασίας για την περαιτέρω ανάπτυξη της ψυχικής υγείας του ανθρώπου⁴³.

Από την άλλη, περιγράφονται τρεις τύποι μη ασφαλούς συναισθηματικού δεσμού. Συνολικά, στον μη ασφαλή δεσμό ελλείπει η ανταποκρισιμότητα της μητέρας/ του φροντιστή. Ο πρώτος από αυτούς τους τύπους ονομάζεται «αποφευκτικός» και αναφέρεται στη συνθήκη κατά την οποία το βρέφος δεν προστρέχει στην παρουσία της μητέρας και δεν μπορεί να ρυθμίσει τα δυσφορικά συναισθήματα. Στον «αμφιθυμικό μη ασφαλή δεσμό», τα βρέφη βιώνουν μια σχέση ασταθή και απρόβλεπτη, μέσα στην οποία αναπτύσσουν μια συμπεριφορά που ακροβατεί ανάμεσα στην προσκόλληση και την απόσυρση και τον θυμό. Αργότερα, από την ερευνήτρια Mary Main προστέθηκε ο τύπος του «αποδιοργανωμένου δεσμού», που αναφέρεται σε καταστάσεις υψηλού κινδύνου. Τα παιδιά βιώνουν στην οικογένεια έντονο άγχος, μεγαλώνοντας συχνά με μητέρες/φροντιστές που τα

⁴² Inge Bretherton, "The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth", *Developmental Psychology*, 28 (5), 1992, 759-775. doi: 10.1037/0012-1649.28.5.759, σ. 760.

⁴³ John Bowlby, "Maternal care and mental health", *World Health Organization Monograph* (Serial No. 2), 1951, σ. 13.

κακοποιούν⁴⁴. Τα μοτίβα του συναισθηματικού δεσμού που έχουν εγκαθιδρυθεί στη βρεφική και νηπιακή ηλικία φαίνεται ότι αναπαράγονται και στην ενήλικη ζωή των ανθρώπων και ότι καθορίζουν τον τρόπο που οι ενήλικες συνδέονται με τους ανθρώπους και στις ερωτικές τους σχέσεις⁴⁵.

4.4 Ψυχανάλυση και ψύχωση

Στην ενότητα αυτήν καταγράφουμε κάποιες θεμελιώδεις παραδοχές της ψυχαναλυτικής σκέψης σχετικά με την ψύχωση, προκειμένου να κατανοήσουμε πληρέστερα την περίπτωση του πρωταγωνιστή ενός από τα δύο έργα με τα οποία πρόκειται να καταπιαστούμε, του Χρυσοβαλάντη στο *Μάρτυς μου ο Θεός*.

Στην ψύχωση υπάρχει απώλεια της επαφής με την πραγματικότητα, ή έστω ενός μέρους της επαφής με την πραγματικότητα, παραλήρημα, αδυναμία διάκρισης της πραγματικής από την μη πραγματική εμπειρία, σύγχυση ακόμα και ως προς τον πραγματικό εαυτό. Η ψυχωσική κρίση εμπεριέχει τεράστια ενδοψυχική ένταση και μεγάλο ψυχοσυναισθηματικό πόνο. Συνδέεται με συναισθήματα ενοχής, ντροπής, άγχους, απόγνωσης⁴⁶. Ο πόνος που βιώνει ο ψυχωσικός είναι τόσο βαθύς και οξύς, που τον οδηγεί στην απόσχιση από την πραγματικότητα, σε αναδίπλωση στον εαυτό και στο να κυριαρχείται η εσωτερική του ζωή από φαντασιωσικές κατασκευές. Μάλιστα, μπορεί να βιώνει άγχος αφανισμού και δίωξης⁴⁷.

Μέσα από τα συμπτώματα αυτά αναδεικνύεται μια εκτεταμένη απάρνηση της πραγματικότητας. Στους κόλπους του Εγώ συνυπάρχουν δύο διαφορετικές ψυχικές στάσεις ως προς μια εξωτερική πραγματικότητα που έρχεται σε αντίθεση με τις ενορμήσεις. Πρόκειται για μια διάσχιση του Εγώ που επιφέρει την αποσύνθεση πεδίων της ψυχικής ζωής.⁴⁸

Με βάση την ψυχαναλυτική προσέγγιση, το ψυχωσικό κομμάτι του νου αποζητά την ανακούφιση του συναισθηματικού πόνου με την προβολή. Δηλαδή, το επώδυνο συναίσθημα εκκενώνεται και δημιουργείται η ψευδαίσθηση, η οποία παίρνει

⁴⁴ E. Scharfe, "Attachment Theory", *Encyclopedia of Evolutionary Psychological Science*, 2017, σ. 4, doi: 10.1007/978-3-319-16999-6_3823-1.

⁴⁵ Inge Bretherton, "The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth", *Developmental Psychology*, 28 (5), 1992, 759-775, σ. 769, doi: 10.1037/0012-1649.28.5.759.

⁴⁶ Σάββας Μπακιρτζόγλου, «Στοιχειώδεις Σημειώσεις επί των Ψυχώσεων», *Epekeina.gr.*, 2014, σ. 3. Ανακτήθηκε 11 Δεκεμβρίου 2020 από http://www.epekeina.gr/a_files/2014/Psychoseis_Sim.pdf

⁴⁷ Θ. Υφαντής, «Ψυχαναλυτική Προσέγγιση της Σχιζοφρενικής Ψύχωσης» Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2002, Μάθημα στην Εποπτεία-Επίβλεψη, σ. 1.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 1-2.

τη μορφή παραληρηματικής ιδέας, προβαλλόμενη σε ένα αντικείμενο⁴⁹. Από θεραπευτική σκοπιά, θεωρείται ότι στην προσπάθεια κατανόησης της ψύχωσης μπορεί να είναι ιδιαίτερα σημαντική η αντιμεταβιβαστική διεργασία⁵⁰, καθώς ο ψυχωσικός αναλυόμενος με ασυνείδητο τρόπο αποποιείται τα δυσφορικά του συναισθήματα μέσα από τους άλλους⁵¹. Σε συνδυασμό με την ενδεικνυόμενη φαρμακευτική αγωγή, που καθορίζει τον έλεγχο και την ανακούφιση της ψυχωσικής διέγερσης, η ψυχαναλυτική θεραπεία δύναται να παράσχει στον ψυχωσικό ασθενή ένα πλαίσιο κατανόησης, τέτοιο που να υποστηρίζει και να αφουγκράζεται τις εκάστοτε θεραπευτικές ανάγκες⁵².

4.5 Η αξιοποίηση της λογοτεχνίας στην ψυχοθεραπευτική πρακτική

Επιπλέον, αξίζει να επισημανθεί ότι η τέχνη συνδέθηκε από νωρίς με την ψυχοθεραπευτική πρακτική. Κατά τις δεκαετίες 1930-1940 οι θεραπείες μέσω των τεχνών συστηματοποιήθηκαν. Πρόκειται για θεραπείες που συνθέτουν τις προσεγγίσεις ψυχοθεραπευτικών ρευμάτων με την καλλιτεχνική επικοινωνία και έκφραση. Σε αυτές συγκαταλέγεται και η Βιβλιοθεραπεία – Θεραπευτική Αφήγηση, που αξιοποιεί τη λογοτεχνία ως ψυχοθεραπευτικό εργαλείο⁵³. Βλέπουμε, δηλαδή, ότι η λογοτεχνία και η ψυχοθεραπεία συνδέονται και με έναν άμεσα θεραπευτικό τρόπο. Αυτή η επισήμανση γίνεται, γιατί θεωρούμε ότι το εγχείρημα για μία ψυχαναλυτική ανάγνωση ενός λογοτεχνικού έργου (όπως το επιχειρούμε στην παρούσα εργασία) μπορεί να συνεισφέρει και στην ανάδειξη ψυχοθεραπευτικών δυνατοτήτων.

⁴⁹ Bion, όπως αναφέρεται στο R. Lucas και R. Michels, «Ψυχαναλυτικές Αντιπαραθέσεις. Η Σχέση Ψυχανάλυσης και Σχιζοφρένειας» *Βορειοελλαδική Ψυχαναλυτική Εταιρεία*, χ.χ. <http://www.nhpsych.gr/BPSE/t16.html> [Ανακτήθηκε 17 Δεκεμβρίου 2020].

⁵⁰ Η έννοια της αντιμεταβίβασης αποδίδει τα ασύνειδα συναισθήματα και αντιδράσεις του ψυχαναλυτή προς κάποιον ασθενή. Αυτά τα συναισθήματα προκύπτουν από την επίδραση του ασθενή στο ασυνείδητο του θεραπευτή και από την προσωπική ιστορία του κάθε θεραπευτή. Η αντιμεταβίβαση μπορεί να διαδραματίσει ρόλο στη θεραπεία του ασθενή, καθώς μπορεί να λειτουργήσει ενισχύοντας την προσαρμοστικότητα του ως προς τα δυσφορικά συναισθήματα. P. Casement, *On Learning from the Patient*, Routledge, London, 1990, σ. 174.

⁵¹ Garelick and Lucas, όπως αναφέρεται στο R. Lucas και R. Michels

⁵² Alanen, όπως αναφέρεται στο R. Lucas και R. Michels

⁵³ Τ. Ρόμπερτσον και Σ. Τσακαλάκη, «Βιβλιοθεραπεία / Θεραπεία μέσω Ποίησης / Θεραπευτική Δημιουργική Γραφή», στο *Ψυχοθεραπείες μέσω Εκφραστικών Τεχνών*, Το Έρμα, Αθήνα, 2019, σ. 185-203.

4.6 Μέθοδος

Για να διερευνήσουμε τα ερωτήματα που θέτουμε στα δύο έργα του Τσίτα, επιλέγουμε τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης. Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, προχωράμε στον εντοπισμό επαναλαμβανόμενων μοτίβων-θεμάτων, τα οποία στη συνέχεια οργανώνουμε⁵⁴. Σε κάθε θεματική ανάλυση μπορεί να προκύψει μια ευρεία γκάμα μοτίβων και θεμάτων, άρα κάθε φορά πρέπει να εστιάζουμε σε αυτά που σχετίζονται με τα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν τεθεί⁵⁵. Η διαδικασία ξεκινά με την ανάγνωση των κειμένων και με την παράλληλη εξαγωγή σημειώσεων, που θα συμβάλουν στη συμπύκνωση, δηλαδή στην ομαδοποίηση και την κατηγοριοποίηση που θα μας οδηγήσει στην εξαγωγή των θεμάτων. Σταδιακά ακολουθούν οι πρώτες ομαδοποιήσεις και κωδικοποιήσεις, των οποίων η περαιτέρω επεξεργασία οδηγεί στον εντοπισμό και στην ανάδειξη των θεμάτων⁵⁶.

Έτσι, στα δύο έργα, συγκεντρώσαμε κατά ομάδες τα θέματα και οδηγηθήκαμε στην εξαγωγή εκείνων που κυριαρχούν στις αφηγήσεις που αναδεικνύουν τον ψυχικό κόσμο των δύο κεντρικών χαρακτήρων, του Χρυσοβαλάντη στο *Μάρτυς μου ο Θεός* και της Τασούλας στις *Πέντε Στάσεις*, υπό το πρίσμα των ψυχαναλυτικών αρχών. Στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων γίνεται ο ερμηνευτικός σχολιασμός και η παράλληλη σύνδεση με την ψυχαναλυτική θεωρία.

⁵⁴ Γ. Τσιώλης, «Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων», στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ.) *Ερευνητικές Διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες. Θεωρητικές – Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης*. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας, 2018 σ. 97-125.

⁵⁵ V. Braun & V. Clarke, «Thematic Analysis», στο H. Cooper, (επιμ.), *APA Handbook of Research Methods in Psychology* (σ. 51-77), American Psychological Association, Washington DC, 2012, σ. 57.

⁵⁶ Π. Γαλάνης, Π. «Ανάλυση δεδομένων στην ποιοτική έρευνα. Θεματική ανάλυση», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 35 (3), 2018, σ.416-421.

5 Μάρτυς μου ο Θεός

Ο Χρυσοβαλάντης είναι ένας άντρας στα πενήντα του χρόνια. Βρίσκεται σε αυτήν την καμπή της ζωής του μετρώντας αρκετές απογοητεύσεις. Έχει βρεθεί άνεργος, χωρίς σύντροφο και με ασταθείς οικογενειακές σχέσεις. Όπως πρόκειται να δούμε στην ακόλουθη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της θεματικής ανάλυσης του μονολόγου του, υπάρχουν κεντρικά θέματα που καθορίζουν τη ζωή και την πορεία του προς την ψυχοπαθολογική εκδήλωση και τη νοσηλεία του, που αποκαλύπτονται προς το τέλος του έργου.

5.1 Ο Χρυσοβαλάντης

Ο Χρυσοβαλάντης είναι βαθιά απογοητευμένος από την εξέλιξη της ζωής του⁵⁷. «Προσπαθώ να τη βγάλω λάθρα. Ναι.» (σ. 13), «Θέλω να τα αφήσω πίσω μου». (σ. 15). Απογοήτευση βιώνει και εξαιτίας της συμπεριφοράς ανθρώπων με τους οποίους έχει σχετιστεί, ακόμα και στον επαγγελματικό του βίο. «Υπάρχουν τεσσάρων ειδών αφεντικά: οι πετυχημένοι, οι χρεωμένοι, τα καθοίκια και οι τρελοί. Εγώ έπεσα στο τέταρτο.» (σ. 9), «Πολλοί, άλλωστε, παλιοί μου συνάδελφοι που ευεργετήθηκαν πολλαπλώς από μένα, τώρα που τους ζήτησα βοήθεια, μου φέρθηκαν κυνικά» (σ. 12).

Στην αφήγησή του, αναδύεται αρκετά συχνά μία αντίληψη του εξωτερικού κόσμου και των ανθρώπων ως απειλών. Την ίδια στιγμή, ο ίδιος αισθάνεται θύμα:

Μονίμως προσγειώνομαι μέσα στις παγίδες, μέσα σε εκτάσεις με αγκάθια και τσουκνίδες και ξεχνάω ότι είμαι ξυπόλυτος. (σ. 14)

Γι' αυτό η ψυχή μας πρέπει να είναι ένα κάστρο όπου δεν επιτρέπεται να μπεινοβγαίνει κάθε πορνίδιο. Δεν πρέπει κάθε πρόστυχο θηλυκό να βρίσκει μια κερκόπορτα και να μας διαλύει, να μας κάνει ψυχική άλωση. (σ. 21)

Εγώ του έδινα ζάχαρη κι αυτός φαρμάκι. (σ. 25)

⁵⁷ Στο εξής εντός παρενθέσεως θα σημειώνονται οι σελίδες της 2^{ης} έκδοσης.

Παρ' όλα αυτά δεν προχώρησα μαζί της, ίσως γιατί αισθανόμουν ότι είχε σε όλα το πάνω χέρι κι αυτό δεν μου άρεσε καθόλου. Με είχε οικειοποιηθεί εντελώς, με είχε κάνει εργαλείο της. (σ. 47)

Δεν ξέρω γιατί με πλησιάζουν οι γυναίκες. Ή με θεωρούν πολύ μαλάκα ή με βλέπουν σαν αυγό που θέλουν να σπάσουν το τσόφλι και να φάνε τον κρόκο. (σ. 79)

Παρά τις απογοητεύσεις του, εξακολουθεί να αποζητά την προσωπική του εξισορρόπηση, καθώς και τη σύνδεση με τους άλλους και τη δημιουργία σχέσεων ψυχικής και συναισθηματικής εγγύτητας. Εκφράζει την ευαλωτότητά του:

Θέλω να τα βρω επιτέλους με τον εαυτό μου. Όταν τα βρίσκεις με τον εαυτό σου, καταλαβαίνεις και ποιος είσαι και ή προσγειώνεσαι ή απογειώνεσαι και λες «τόρα μπορώ να πετάξω με το ανεμόπτερο να κάνω ελιγμούς γερακίσσιους πάνω από θάλασσες και βουνά δίχως να σκοτωθώ». (σ. 30)

[...] να αποτολμήσω ένα νέο ξεκίνημα. (σ. 15)

Κάθε φορά που έπεφτε πάνω μου μια γυναίκα, πίστευα ότι είναι δώρο Θεού. (σ. 52)

Είμαι μία παλλόμενη, τεντωμένη χορδή που, δεν ξέρω, μπορεί να βγάλει ήχο αλλά μπορεί και να σπάσει. (σ. 67)

Μάλιστα, μια εκδοχή του εσωτερικού του μονολόγου σε ό,τι αφορά την αυτοαντίληψή του και τον ρόλο του στις ερωτικές σχέσεις είναι εκείνη του σωτήρα. Έτσι, βλέπουμε ότι στον ψυχισμό τού Χρυσοβαλάντη συνυπάρχουν διαφορετικές εσωτερικές φωνές, αφού άλλοτε νιώθει ως απειλούμενο θύμα και άλλοτε επιθυμεί να περιθάλψει με στοργή κάποια γυναίκα. Από ψυχοθεραπευτική έρευνα με απομαγνητοφωνημένες συνεδρίες, έχει φανεί ότι στον λόγο των θεραπευόμενων

εναλλάσσονται διαφορετικές εσωτερικές φωνές⁵⁸. Αυτή η πιο τρυφερή φωνή του προς τις γυναίκες, που είναι ταυτόχρονα μία ηρωική εκδοχή του εαυτού του, είναι χαρακτηριστικά φανερή στο εξής σημείο: «Όταν βλέπω φτωχή γυναίκα όμως αποδιοργανώνομαι. Μακάρι να ήμουν στις καλές μου εποχές, να την πλησίαζα, να έβλεπα αν είναι έντιμη, να την έκανα γυναίκα μου» (σ. 79).

5.2 Γυναικείες και αντρικές φιγούρες στη ζωή του Χρυσοβαλάντη. Το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα

Οι αναφορές του στις γυναίκες της ζωής του καταλαμβάνουν σημαντική έκταση στην αφήγηση του πρωταγωνιστή.

Σε ό,τι αφορά τις γυναίκες ως ερωτικές συντρόφους, ο Χρυσοβαλάντης έχει βιώσει απογοητεύσεις και αρκετές φορές γίνεται απαξιωτικός προς το γυναικείο φύλο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο τρόπος που βλέπει τις γυναίκες γίνεται συχνά διπολικός, δηλαδή υιοθετεί μια αντίληψη ότι υπάρχουν δύο αντίθετες μεταξύ τους κατηγορίες γυναικών, και άκαμπτος: τις βλέπει είτε ως αγνές μορφές άξιες να αγαπηθούν από αυτόν είτε ως ανήθικες και απειλητικές για τον ίδιο. Χαρακτηριστικά αυτή η διπολική του αντίληψη φαίνεται στα ακόλουθα σημεία: «Ψάχνω μια κοπέλα για να παντρευτώ. [...] ο Θεός να με βοηθήσει να βρω μια κοπέλα καλή, όχι καμιά τσούλα» (σ. 18) και «η άλλη ήθελε να με τυλίξει στα δίχτυα της» (σ. 32). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι εδώ κάνει την εμφάνισή του ο μηχανισμός άμυνας της αντίδρασης με την εγκατάσταση αυτού του διπόλου.

Σε αυτήν τη μανιχαϊστική αντίληψη για τις γυναίκες συμπεριλαμβάνει και τις αδερφές του, όταν λέει: «Εγώ δεν θέλω έξαλλες αδερφές. Ναι. Μπορεί να κοιτάζω τις έξαλλες, τις εντυπωσιακές, τις μοντέρνες αλλά όταν μπαίνω μέσα στο σπίτι μου αλλάζω πρόσωπο, γίνομαι καλόγερος» (σ. 24). Δηλαδή, από τη μια εκφράζει το ερωτικό του ενδιαφέρον για έναν πιο εντυπωσιακό και σύγχρονο τύπο γυναίκας, από την άλλη αντιπαραβάλλει σε αυτόν τον τύπο το αρχέτυπο που φαντάζεται για τις αδερφές του. Αυτή η οπτική του, να βλέπει τις αδερφές του ως «άσπιλες» και να ταραάζεται, όταν συνειδητοποιεί ότι η μία από αυτές έχει μια σχέση, αποκαλύπτεται στον ακόλουθο διάλογο με ένα φίλο του:

⁵⁸ W.B. Stiles, K. Osatuke, M.J. Glick.& H.C. Mackay, «Encounters Between Internal Voices Generate Emotion: An Elaboration of the Assimilation Model», στο H.J.M. Hermans & G. Dimaggio (Eds.) *The Dialogical Self in Psychotherapy* (σ. 91-107). Bruner-Routledge, New York, 2004.

«Προσπαθώ να την προφυλάξω χωρίς να την πληγώσω. Είναι μια άβγαλτη κοπελίτσα με εξήντα εφτά τοις εκατό αναπηρία κι αυτός παντρεμένος κι έχει και δύο παιδιά..»

«Χρυσοβαλάντη, συγγνώμη που σ' το λέω αλλά στα σαράντα πέντε της δεν είναι άβγαλτη...» (σ. 229)

Σε άλλο σημείο του μονολόγου του, εκφράζεται επιθετικά για τις αδερφές του: «Τώρα η πληγή στο σπίτι είναι αυτές οι δύο οι καραπουτανάρες. Πώς χάλασαν έτσι, δεν το χωράει ο νους μου» (σ. 239). Για το Freud, τα άλλα παιδιά στην οικογένεια σηματοδοτούν τη μεταμόρφωση του οιδιπόδειου συμπλέγματος σε οικογενειακό, οπότε και το παιδί βιώνει αποστροφή για τα αδέρφια και την επιθυμία να απαλλαγεί από αυτά⁵⁹.

Έπειτα, εκφράζει το φόβο ότι μια πιθανή του σύντροφος θα μπορούσε να αποτελέσει απειλή για τους γονείς του. Ακόμα, επιθυμεί να κρατήσει τις γυναίκες ερωτικές συντρόφους μακριά από την οικογενειακή του εστία. «Αλλά ούτε και τους γονείς μου μπορώ να τους φανταστώ να πέφτουν θύματα εκμετάλλευσης από τρίτους και ειδικά από μία μέλλουσα νύφη» (σ. 10).

Μπορούμε να δούμε αυτήν την επιθυμία του υπό το πρίσμα του οιδιπόδειου συμπλέγματος και συγκεκριμένα του ρόλου του στο σχηματισμό του Υπερεγώ. Έχουμε ήδη αναφέρει στην ενότητα 4.1.1 ότι στην οιδιπόδεια φάση συντελείται η εσωτερικευση της ηθικής. Έτσι, το Υπερεγώ συντίθεται αρχικά με τις εσωτερικευμένες από το παιδί ηθικές αρχές των γονέων και λειτουργεί καταπιεστικά για την ελευθερία δράσης του Αυτό και για την απόλαυση των ενστικτωδών ικανοποιήσεων. Μάλιστα, αυτές οι γονεϊκές ηθικές επιταγές που εγκαθιδρύονται στο Υπερεγώ του παιδιού μπορεί να ενισχύουν τον κοινωνικό συντηρητισμό⁶⁰.

Η φιγούρα της μητέρας του σκιαγραφείται σταδιακά. Στην αρχή, παρουσιάζεται μία σχεδόν καθαγιασμένη μορφή της: «Η μητέρα μου είναι ένας άγιος άνθρωπος, μια γυναίκα καθαρά οικογενειακή υπηρεσιακή – ο φύλακας του σπιτιού» (σ. 13). Στη συνέχεια, όμως, του έργου αποκαλύπτεται η παθολογική της μορφή και οι αδυναμίες της ως προς το να υποστηρίξει με επάρκεια το μέγλωμα των παιδιών

⁵⁹ Σίγκμουντ Φρόυντ, *Η Σεξουαλική Ζωή του Ανθρώπου. Τέσσερις Μελέτες επάνω στη Θεωρία της Σεξουαλικής Ψυχολογίας*, εκδόσεις Δαμιανός, Αθήνα, χ.χ., σ. 38-39.

⁶⁰ Τσαρλς Μπρέννερ, *Στοιχειώδες Εγχειρίδιο Ψυχανάλυσης*, μτφ. Ι.Ε. Σταθάκης, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2000, σ. 199-200.

της. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο Χρυσοβαλάντης ερμηνεύει τη δική του ψυχική ευαλωτότητα ως απόρροια της στάσης της μητέρας του.

Καμιά φορά θέλω να τη ρωτήσω γιατί φοβάται τόσο πολύ. Πάντως, άμα η μάνα φοβάται, φοβάται και το παιδί. Γιατί ο πρώτος που θα προσφέρει ψωμί και χαστούκι είναι η ίδια η μάνα. Και φυσικά γάλα, ζεστό γάλα απ' τον μαστό της [...]. (σ. 61)

Σε αυτό το σημείο αντανακλάται η οπτική της θεωρίας του συναισθηματικού δεσμού, που υπογραμμίζει την καθοριστικότητα της σχέσης του βρέφους με το βασικό φροντιστή – που κατά κόρον είναι η μητέρα. Μέσα από τα λόγια του Χρυσοβαλάντη βλέπουμε ότι αντιλαμβάνεται αυτήν ακριβώς την καθοριστική παρουσία της μητέρας ως φιγούρας φροντιστικής και εντοπίζει –στο σημείο που αφορά τις φοβίες– ότι ο ίδιος επηρεάστηκε από τη στάση της μητέρας του. Μπορούμε, έτσι, με βάση της θεωρία του συναισθηματικού δεσμού να ερμηνεύσουμε τα λόγια αυτά του πρωταγωνιστή ως έκφραση της παιδικής ανάγκης του να αισθανθεί ασφάλεια στη σχέση με τη μητέρα και έτσι να μπορέσει να αναπτυχθεί περαιτέρω, προχωρώντας στην εξερεύνηση του ανοίκειου κόσμου⁶¹. Άλλωστε, ο Bowlby έχει τονίσει ότι στην πρώιμη παιδική ηλικία η μητέρα προσωποποιεί το Εγώ και το Υπερεγώ του παιδιού, δηλαδή η συγκρότησή τους συναρτάται με τις πρώιμες αυτές σχέσεις του παιδιού με το γονέα/τους γονείς⁶². Ο Χρυσοβαλάντης φαίνεται ότι δε βίωσε αυτό το αίσθημα ασφάλειας μέσα από τη σχέση με τη μητέρα του, και ίσως εκεί εδράζεται η πηγή της αδυναμίας του να προχωρήσει σε μια ενήλικη βίωση της ζωής και των σχέσεών του.

Στη φροϋδική οπτική, το παιδί μπορεί να οδηγηθεί κατά την ωρίμανσή του στην εκλογή του σεξουαλικού του αντικειμένου, εφόσον έχει δημιουργηθεί ο αιμομικτικός φραγμός⁶³. Διαβάζοντας την περιγραφή της ερωτικής επιθυμίας του πρωταγωνιστή αξίζει να αναρωτηθούμε κατά πόσο αυτός ο φραγμός έχει επιτυχώς εγερθεί στον ψυχικό του κόσμο:

⁶¹ Inge Bretherton, “The origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth” *Developmental Psychology*, 28(5), 1992, σ. 760.

⁶² John Bowlby, “Maternal Care and Mental Health”, *World Health Organization Monograph (Serial no.2)*, 1951, σ. 67-150.

⁶³ Sigmund Freud, «Οι Μετασχηματισμοί της Ήβης», στο Γ. Στεφανάτος (επιμ.). *Ψυχανάλυση και Εφηβεία: Κλινικά και Θεωρητικά Ορόσημα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2013, σ. 76.

Η Ντέλια είχε αυτό που ήθελα: γλυκό βλέμμα μάνας. Πάντα ήθελα να έχουν αυτό το βλέμμα οι γυναίκες μου. Ήθελα η δική μου πόρνη να νιώσει την ψυχική μου κατάσταση, την ανάγκη μου και να μου φερθεί πρώτα σαν μάνα, μετά σαν φίλη, έπειτα σαν ερωμένη και στο τέλος ως συνουσιαζόμενο θηλυκό. (σ. 51)

Η ακόλουθη ανάμνηση της παρουσίας της μητέρας του φωτίζει με ευκρίνεια την περίπλοκη και σε σημαντικό βαθμό μη οριοθετημένη σχέση τού Χρυσοβαλάντη με τη μητέρα του και δείχνει σαφή ανυπαρξία του προαναφερθέντος αιμομικτικού φραγμού. «Όμως εγώ ήξερα πόσο με καμάρωνε, ήξερα ότι για μένα ντυνόταν έτσι κι ας νόμιζαν οι άλλοι ότι της σάλεψε. Κι ένα βράδυ μόλις ξάπλωσα ήρθε από πάνω μου, με φίλησε και ψιθύρισε: “Εγώ είμαι η βασίλισσα κι εσύ ο βασιλιάς μου” (σ. 110)».

Σύμφωνα με τη θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων, η υπερπαρούσα-υπερδιεγείρουσα μητέρα συνδέεται με την αδυναμία του παιδιού να αναπτύξει αλεξιερθετιστικό σύστημα, δηλαδή την προστασία του οργανισμού από τις εξωτερικές διεγέρσεις, οι οποίες λόγω της έντασής τους, θα προξενούσαν βλάβη στον ψυχισμό του⁶⁴. Όσο ξεδιπλώνεται η αφήγηση του Χρυσοβαλάντη, βλέπουμε ότι η μητέρα του είχε πράγματι μία τέτοια παρουσία ήδη από την παιδική του ηλικία: «Ακόμα και η μητέρα μου δεν με περιμένει ξάγρυπνη πια» (σ. 237), «η μαμά μου πάντα απόκοσμη» (σ. 241). Μπορεί να υποθεθεί ότι αυτή της η παρουσία συνέτεινε στην αδυναμία του πρωταγωνιστή να αναπτύξει δυνατότητες συναισθηματικής αυτορρύθμισης και προστασίας μπροστά στα εμπόδια και τις απογοητεύσεις που βίωσε στη μετέπειτα ζωή του.

Στη ζωή του Χρυσοβαλάντη υπάρχουν ισχυρές αντρικές φιγούρες, που επιτελούν μάλιστα πατρική λειτουργία. Στεκόμαστε συγκεκριμένα στον ίδιο τον πατέρα του και σε διάφορους ιερείς, τους οποίους ο Χρυσοβαλάντης έχει εμπιστευτεί σε όλη την πορεία της ζωής του. Η εμπιστοσύνη αυτή στους ιερείς γίνεται φανερή, όταν τονίζει ότι «Όσο μπορώ τον ακούω τον γέροντά μου» (σ. 12). Μοιάζει να αποζητά στην επαφή μαζί τους στηρίγματα και καθοδήγηση.

⁶⁴ Σάββας Μπακιρτζόγλου, «Αντικειμενοτρόπες Σχέσεις: Από την Αγάπη του Εαυτού (Ναρκισσισμός) στην Αγάπη των Άλλων. Η Περιπέτεια μιας Εξελικτικής Διαδρομής», *Epekeina.gr*, 2013, σ. 37.

Όπως, όμως, πρόκειται να δούμε στη συνέχεια, αυτοί έχουν υπάρξει κακοποιητικοί προς εκείνον, διαψεύδοντας την φροντιστική αποστολή τους και τις προσδοκίες που φαίνεται ότι ο ίδιος ο Χρυσοβαλάντης έτρεφε. Άλλωστε, τα σχόλιά του για τον πατέρα του αρχικά είναι θετικά και στην πορεία της αφήγησης αναδύεται το τραύμα του από εκείνον και η οργή του.

Ο πατέρας επιτελεί μια κεντρικής σημασίας λειτουργία, μια συμβολική τομή που εισάγει το παιδί στον κόσμο του πολιτισμού και της γλώσσας και καθιστά τη γεννήτρια μητέρα. Έτσι, διαμορφώνεται η απαγόρευση της αιμομιξίας και το παιδί αποκτά ταυτότητα φύλου και θέση στο διαγενεακό σύστημα. Αυτή η ταυτοτική διαφοροποίηση του παιδιού το εισάγει στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα και στη διάπλαση της ταυτότητάς του. Η φυσική παρουσία του πατέρα μέσα στην οικογένεια δε συνεπάγεται κατ' ανάγκην την επιτέλεση της συμβολικής του λειτουργίας, δηλαδή της συγκρότησης του οιδιπόδειου⁶⁵. Από την αφήγηση του Χρυσοβαλάντη βλέπουμε ότι παρά τις αναφορές σε μια υπαρκτή φυσική παρουσία του πατέρα στην οικογένεια, η συμβολική μοιάζει να έμεινε μετέωρη.

Ο πατέρας μου τώρα είναι ογδόντα έξι ετών, απόστρατος αξιωματικός, άνθρωπος της οικογένειας, της μελέτης και της Εκκλησίας. Ήσυχη ζωή. Πάντα με φρόντιζε, μου δάνειζε και με εξυπηρετούσε. (σ. 10)

Όταν πήγα φαντάρος, φρόντισε ο πατέρας μου να υπηρετήσω στο Πεντάγωνο (σ. 44).

Να πω μία αλήθεια για τον πατέρα μου; Ναι. Μια ζωή καβγατζής, παντού μας έκανε ρεζίλι (σ. 238).

Σημαντικά κοινωνικοπολιτικά και οικονομικά φαινόμενα που ταλαιπωρούν τους ανθρώπους στις σύγχρονες κοινωνίες συνδέονται με αυτό που χαρακτηρίζεται ως κοινωνική παρακμή της πατρικής *imago*, προξενώντας στα άτομα μια ψυχολογική κρίση⁶⁶. Υπό ένα τέτοιο πρίσμα, η κοινωνική συνθήκη που βιώνει ο Χρυσοβαλάντης και ο τρόπος που την αντιμετωπίζει (δηλαδή η ανεργία, η αδυναμία του να βρει

⁶⁵ Θάλεια Δραγώνα, «Πατέρας, ο Ξεχασμένος Γονιός», στο Γ. Τσιάντης και Θ. Δραγώνα (επιμ.) *Μωρά και Μητέρες. Ψυχοκοινωνική Ανάπτυξη και Υγεία στα δύο πρώτα χρόνια της ζωής*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1999, σ. 186-187.

⁶⁶ Sidi Askofaré, «Πέραν του Οιδιπόδειου Συμπλέγματος. Ποιος πατέρας;», *Champlacaniens.gr*, χ.χ.

δουλειά, η τάση του να αναπτύσσει αντιλήψεις και λόγο ρατσιστικό) μπορεί να σχετίζονται με αυτή την έκπτωση της πατρικής φιγούρας που περιγράφεται θεωρητικά και που ο ίδιος έχει βιώσει είτε μέσα από την κακοποίηση που έχει υποστεί είτε μέσα από την ανεπάρκεια των πατρικών φιγούρων να τον φροντίσουν και να τον προστατεύσουν επαρκώς.

Περνώντας στα πρόσωπα των ιερέων, επισημαίνουμε την παρατήρηση ότι η φροϋδική οπτική του οιδιπόδειου συμπλέγματος, δίνοντας κομβικό επιτελεστικό ρόλο στον πατέρα, σφραγίζει την ψυχανάλυση με μία χαρακτηριστικά θρησκευτική διάσταση. Αυτό συμβαίνει επειδή διασώζει την ιδέα ενός πατέρα γεμάτου αγάπη· μάλιστα, από την αγάπη για αυτόν τον πατέρα διασφαλίζεται η τάξη⁶⁷. Ο Χρυσοβαλάντης βρίσκεται σε διαρκή αναζήτηση αυτής της πατρικής μορφής, που είναι αφενός έμπλεος αγάπης και αφετέρου μπορεί να λειτουργήσει ρυθμιστικά για την τάξη στη δική του ζωή, αφού χαρακτηριστικά εξομολογείται ότι «Ο πνευματικός μου λέει ότι πρέπει να μείνω μακριά από τις πόρνες» (σ. 19).

5.3 Η θρησκευτικότητα και η ενοχή

Στον λόγο του Χρυσοβαλάντη είναι πρόδηλη η βαθιά χριστιανική του πίστη. Ήδη ο τίτλος του έργου το αποδεικνύει. Αυτήν την επίκληση στον Θεό ο Χρυσοβαλάντης την κάνει για να σφραγίσει την παραδοχή της μετάνοιάς του για τις πράξεις της ζωής του, τις οποίες έχει θεωρήσει ως δείγματα παραστρατήματος και αμαρτία, και για να επικυρώσει την απόφασή του για αυτό που ονομάζει ως νέο ξεκίνημα στη ζωή του: «Αλλά έχω μετανιώσει. Μάρτυς μου ο Θεός. Έχω μετανιώσει πικρά για όλα όσα έχω κάνει. Θέλω να τα αφήσω πίσω μου και να αποτολμήσω ένα νέο ξεκίνημα» (σ. 15).

Μάλιστα, στην πορεία της αφήγησής του η μοναστική επιλογή φαίνεται ότι αποτελεί για αυτόν μια προοπτική ανακουφιστική, αφού την παρουσιάζει ως λύτρωση από όσα τον ταλαιπωρούν, και δη από την οικογενειακή πίεση. Βέβαια, την εναποθέτει σε ένα πιο μακρινό μέλλον, δεδομένου του ότι θεωρεί προϋπόθεση το θάνατο της μητέρας του, γιατί όσο είναι στη ζωή θεωρεί ότι εκείνη κινδυνεύει από τις αδερφές του. Συγκεκριμένα λέει:

⁶⁷ Jacques Lacan, όπως αναφέρεται στο Sidi Askofaré (χ.χ.).

Και σε καμιά δεκαετία δεκαπενταετία που θα έχει κοιμηθεί πια η καημένη, θα πάω να βρω ένα κελάκι στο Όρος, όπου θα διάγω εν σιωπή και γαλήνη το υπόλοιπον του βίου μου. Σαν λύτρωση βλέπω το μοναχικό ράσο, να απαλλαγώ από αυτούς τους ανθρώπους που ονομάζονται οικογένειά μου. Να έχω το κελάκι μου, την ησυχία μου, για να ζήσω επιτέλους σαν άνθρωπος. (σ. 233)

Ο Freud υποστήριξε τη σύνδεση των υπαρξιακών –άρα και θρησκευτικών– αναζητήσεων με το ψυχικό υπόβαθρο του κάθε ανθρώπου. Σε έναν περιβάλλοντα κόσμο που μοιάζει χαοτικός και πανίσχυρος, ο άνθρωπος έχει τη νοητική και συναισθηματική ανάγκη για βεβαιότητα και ασφάλεια. Η θρησκευτικότητα ερμηνεύεται σε αυτό το πλαίσιο ως μια προσπάθεια του ανθρώπου να αντέξει την αβάσταχτη αγωνία της αίσθησης ότι δεν ελέγχει το περιβάλλον του. Ενώ η δημιουργία θεών και η πίστη μπορεί να προσφέρει στον άνθρωπο στήριξη, ταυτόχρονα μπορεί να λειτουργήσει και ακυρώνοντας την προσωπική του αυτονομία. Αντίθετα, η ψυχανάλυση αποσκοπεί στην ενίσχυση της αυτογνωσίας των ανθρώπων, έτσι ώστε να μπορούν να έχουν προσωπική ευθύνη⁶⁸.

Στη θεραπευτική διαδικασία συχνά έρχονται στο προσκήνιο ζητήματα που αναφέρονται στη θρησκευτική πίστη των θεραπευομένων. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι στην ψυχανάλυση ο στόχος του αναλυτή δεν είναι να αμφισβητηθεί η πίστη του αναλυόμενου και η σημασία που αυτή καταλαμβάνει στη ζωή του. Στόχο αποτελεί το να βοηθήσει τον αναλυόμενο να κατανοήσει ποιες πλευρές της θρησκευτικής του πίστης είναι ώριμες, θετικές και λειτουργικές για τον ίδιο και ποιες προκαλούν ενδοψυχικές συγκρούσεις και δυσπροσαρμοστικότητα⁶⁹.

Ο Χρυσοβαλάντης, όπως προαναφέρθηκε, βλέπει σε θρησκευτικές επιλογές όπως η μοναστική ζωή μια θετική για τον ίδιο προοπτική ζωής. Βιώνει, δηλαδή, την ανακούφιση που σύμφωνα με τη φροϋδική θεωρία προσφέρει η πίστη: «Αλλά πιστεύω ότι θα βοηθήσει ο Θεός να φτιάξουνε τα πράγματα» (σ. 23). Εντούτοις, σε σημεία της αφήγησής του φαίνεται ότι η πίστη του είναι στενά συνδεδεμένη με μια έντονη βίωση της ενοχής και της αμαρτίας: «Ο Θεός δεν τα σηκώνει αυτά.» (σ. 66), «Σε τσοντάδικο έχω πάει και το ‘χω μετανιώσει. Μάρτυς μου ο Θεός.» (σ. 122).

⁶⁸ Freud, όπως αναφέρεται στο M.A. Hewitt, “Psychoanalysis, religious experience, and the study of religion: Not ‘religious studies’” *Critical Research on Religion* 1(1), 2013. doi: 10.1177/2050303213476102, σ. 28, 30.

⁶⁹ W.W. Meissner, «Religious Conflicts in Psychoanalysis – A Case Study», στο: Belzen J.A. (επιμ.) *Changing the Scientific Study of Religion: Beyond Freud?*, Springer, Dordrecht, 2009, https://doi.org/10.1007/978-90-481-2540-1_3, σ. 58.

Στην ψυχαναλυτική θεωρία το αίσθημα ενοχής συνδέεται με μια διάσχιση του Εγώ σε κριτή –δηλαδή το Υπερεγώ– και μεμφόμενο. Η βίωση αυτού του αισθήματος είναι έμπλη μιας στάσης αυτο-υποτίμησης και μιας τάσης για αυτοτιμωρία⁷⁰. Αυτές οι όψεις είναι διάχυτες στον λόγο του Χρυσοβαλάντη, που κυριαρχείται από σκληρές και άκαμπτες δηλώσεις προσωπικών μομφών και απαξιώσεων: «Εγώ όμως αισθάνομαι ότι έχω ψυχή αλήτη, γι' αυτό και με βασανίζουν φοβερές ενοχές.» (σ. 23), «Ο Θεός βλέπει τα πάντα κι όταν παίρνω αέρα, με τιμωρεί.» (σ. 31), «Σκέφτομαι τώρα ότι στην αυτοβιογραφία μου είναι πιο ταιριαστό να βάλω τον τίτλο «Ξεδιάντροπη ζωή».» (σ. 100).

5.4 Πλευρές των τοπικών θεωριών

Από θεωρητικής άποψης είδαμε ότι με την παρακμή του οιδιπόδειου συμπλέγματος σχηματίζεται το Υπερεγώ, το οποίο ενσαρκώνει το ιδανικό και την απαγόρευση⁷¹. Στην ιστορία του Χρυσοβαλάντη οι εκφάνσεις του Υπερεγώ προβάλλουν ιδιαίτερα ισχυρές και σε χαρακτηριστική σύγκρουση με τις επιθυμίες και το αίσθημα ικανοποίησης: «Άραγε μήπως έπρεπε να είμαι πιο σκληρός με τον εαυτό μου; Να μπορώ να τον χαλιναγωγώ;» (σ. 158). Υιοθετεί μια εσωτερική φωνή ενός άτεγκτου κριτή, κατακεραυνώνοντας τον εαυτό του και θεωρώντας τον άξιο τιμωρίας κάθε φορά που παραβιάζει κάποιον από τους εσωτερικευμένους κανόνες: «Νιώθω το μαξιλάρι μου σαν τον δικαστή της ημέρας και την προσευχή μου σαν νυχτερινό σεκιούριτι. [...] Δηλαδή, για να με πονάνε τα δόντια, σημαίνει ότι έκανα αμαρτίες ή τις εξεστόμισα – είναι σίγουρο» (σ. 163).

Υπάρχουν κάποια σημεία της αφήγησης του Χρυσοβαλάντη που φανερώνουν ότι οι λειτουργίες της απαγόρευσης και της επιβολής κανόνων ήταν πολύ αυστηρά καθορισμένες από τους γύρω του. Μάλιστα, επιβάλλονταν και με τρόπους ανορθόδοξους και παραβιαστικούς για την αυτονομία του, όπως συνέβαινε στην ύστερη εφηβεία του. Οι απαγορεύσεις επιβάλλονται σε εκείνον με έναν τρόπο που ανακόπτει την προσωπική του αίσθηση τόλμης και αυτονομίας.

⁷⁰ Jean Laplanche & Jean-Bertrand Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Κέδρος, Αθήνα, 1986, σ. 4.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 511-512.

Δεν κάπνισα ποτέ. Δεν τόλμησα, γιατί μετά τα δεκαπέντε μου, κάθε φορά που γύριζα στο σπίτι, η μητέρα μου και η μεγάλη μου αδερφή μου έλεγαν «για έλα να σε μυρίσουμε». Οπότε που να τολμήσω. Μου πρότειναν οι φίλοι μου τσίχλες και αρώματα αλλά εγώ δεν το ρισκάριζα με τίποτα. (σ. 40)

Μετά τα δεκαεφτά έβριζα κι έλεγα «μαλάκα», «μαλακισμένο», «μαλακιστήρι», «ο κύριος Μαλακίδης» και τέτοια. Δεν έλεγα χειρότερες βρισιές λόγω οικογενείας. Φοβόμουν πως, αν συνήθιζα να τις λέω, θα μου ξέφευγε καμιά στο σπίτι και τότε ποιος με έσωζε. (σ. 162)

Το Υπερεγώ συνδέεται με διαδικασίες ψυχικής σύγκρουσης που παρεμποδίζουν τη συνειδητοποίηση και την ικανοποίηση των επιθυμιών⁷². Ο Χρυσοβαλάντης εξηγεί ότι εν πολλοίς έχει καθοριστεί από την αγωνία για τη γνώμη των άλλων και ότι μάλιστα αυτό το σκεπτικό το έχει ενσωματώσει με βάση το παράδειγμα των γονιών και τον τρόπο που τον γαλούχησαν: «Η γνώμη του κόσμου παλιότερα με ενδιέφερε πάρα πολύ. Το παραδέχομαι. Μου το μετέδωσαν οι γονείς μου αυτό. Δυστυχώς. Λειτουργούσα με βάση το τι θα πει ο κόσμος» (σ. 183).

Ακόμα και αν η αναπαραγωγή ψυχαναλυτικών όρων στην καθημερινή ομιλία γίνεται συχνότερα με ανακριβείς επιστημονικά τρόπους, όμως έχει ενδιαφέρον ότι ο ίδιος ο πρωταγωνιστής μετέρχεται τέτοιους όρους, προκειμένου να αποδώσει τα βιώματά του και την ενδοψυχική του εμπειρία. Συγκεκριμένα, μιλάει με όρους τοπικής θεωρίας, προκειμένου να ερμηνεύσει την καταπίεση που έχει υποστεί στο πλαίσιο των εκκλησιαστικών κύκλων στους οποίους έχει συμμετάσχει: «Αυτά συνηθίζονται δυστυχώς στους εκκλησιαστικούς κύκλους [...] που οδηγεί στην πλήρη συντριβή του εγώ αλλά και της αξιοπρέπειας. Και ύστερα βέβαια σε κάνουν ό,τι θέλουν και γίνεσαι εσαεί ο είλωτάς τους» (σ. 247). Φαίνεται εν προκειμένω ότι ο Χρυσοβαλάντης νιώθει ότι έχει συντριβεί το ενσυνείδητο κομμάτι του ψυχισμού του, ακυρώνοντας την προσωπική του αίσθηση αξιοπρέπειας και τις δυνατότητές του να προχωρήσει στη ζωή με αυτονομία.

⁷² Jean Laplanche & Jean-Bertrand Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Κέδρος, Αθήνα, 1986, σ. 511.

5.5 Η Σεξουαλικότητα στη ζωή του Χρυσοβαλάντη

Ο Freud, σε μια εποχή που οι κοινωνικές νόρμες ήταν αρκετά αυστηρές, εισάγει την άποψη ότι σε ό,τι αφορά τη σεξουαλικότητα τα όρια μεταξύ φυσιολογικού και παθολογικού δεν είναι τόσο ευδιάκριτα. Σημειώνει μάλιστα ότι οι παθολογικές σεξουαλικές διαστροφές δε συνδέονται κατ' ανάγκην με ύπαρξη ψυχοπαθολογίας⁷³. Όμως, υπογραμμίζει ότι η απουσία ομαλής σεξουαλικής ικανοποίησης οδηγεί σε αυτό που αποκαλεί «διεστραμμένες παρορμήσεις». Ερμηνεύει την ύπαρξή τους στους ενήλικες ως απόρροια της καθήλωσης του ψυχισμού σε μια προ-οιδιπόδεια αναπτυξιακή φάση⁷⁴. Μάλιστα, θεωρεί ότι σε κάποιες περιπτώσεις στην εμφάνιση ή την ένταση αυτών των διαστροφών διαδραματίζουν ρόλο παρεμβολές των κοινωνικών θεσμών στην ικανοποίηση των σεξουαλικών ορμών⁷⁵.

Ένα σημαντικό κομμάτι της φροϊδικής θεωρίας περί σεξουαλικότητας έγκειται στο πώς ο Freud φώτισε τη συσχέτιση της σεξουαλικότητας με τον πολιτισμό, τις κοινωνικές αντιλήψεις και νόρμες. Παρότι μεταγενέστεροι ψυχαναλυτές και ψυχαναλυτικά ρεύματα διαφοροποιήθηκαν από τους πρώτους, θεμελιακούς θεωρητικούς στοχασμούς του Freud για τη σεξουαλικότητα, αυτοί αποτέλεσαν βάση αδιαμφισβήτητης αξίας.

Ο πολιτισμός κατατείνει στην καταπίεση, τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις, με απώτερη στόχευση την επίτευξη μιας ομοιογένειας ως προς τη σεξουαλικότητα. Πρόκειται για τάσεις περιορισμού της ενορμητικής επιθετικότητας του ανθρώπου. Ο άνθρωπος τότε έρχεται σε εναντίωση προς το Εγώ, το οποίο συγκρούεται με το Υπερεγώ. Σε αυτό το πλαίσιο ενδόμυχων ψυχικών συγκρούσεων, διαμορφώνεται μια συνείδηση ενοχική και τιμωρητική. Πρόκειται για μια διαδρομή διπλή: αφενός η εξουσία πιέζει τον άνθρωπο να απαρνηθεί την ικανοποίηση των ενστίκτων του και αφετέρου ο ίδιος ο άνθρωπος βιώνει άγχος υπό την πίεση του Υπερεγώ του και οδηγείται σε αυτοτιμωρητικές τάσεις. Έτσι, ο άνθρωπος απομακρύνεται από την ικανοποίηση και την ευτυχία⁷⁶.

⁷³ Freud, όπως αναφέρεται στο Θ. Τζαβάρας, «Σχέση της Ψυχανάλυσης με τις Νόρμες και τις Κανονικότητες», *Νέα Εστία*, τχ. 1943, Απρίλιος 2011, σ. 650-656: 653.

⁷⁴ Κ. Ζερβός, «Μια Ψυχαναλυτική Ματιά στη Σημερινή Κρίση: Το Μοντέλο της Διαστροφής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, 134-135, Α' - Β' 2011, 271-287, σ. 278-279.

⁷⁵ Σίγκμουντ Φρόυντ, *Η Σεξουαλική Ζωή του Ανθρώπου*. ό.π., Αθήνα, σ. 12.

⁷⁶ Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, εκδόσεις Μάρη, Αθήνα, 1953, σ. 89.

Η θρησκευτική πίστη του Χρυσοβαλάντη και οι στενοί του δεσμοί με την Εκκλησία φαίνεται ότι έχουν επηρεάσει σημαντικά τη σεξουαλική του έκφραση, στην οποία κυριαρχεί η αποστέρηση, όπως φαίνεται στην αφήγησή του για την επαφή του με τη Μαρίνα: «Δεν είχαμε σεξουαλικά. Όμως υπήρχε πάντα ένας φλογερός και ασίγαστος πόθος» (σ. 111). Χαρακτηρίζει επιλογές του που προφανώς είναι σχετικές με τη σεξουαλική του ζωή ως «ασωτία» και «παραστράτηση» (σ. 14), εμφανώς επηρεασμένος από τη χριστιανική κατήχηση.

Από την εξιστόρηση της πρώτης σεξουαλικής του εμπειρίας βλέπουμε ότι αυτή αποτέλεσε ένα βίωμα όχι ιδιαίτερα ικανοποιητικό, που μάλιστα τον έκανε να νιώσει και ταπεινωμένος, αφού «Δυστυχώς μου έφυγαν πριν κάνουμε τίποτα. Ένωσα ότι το έκανε επίτηδες, για να ξεμπερδεύει μια ώρα αρχύτερα και δεν ξαναπάτησα» (σ. 39). Αυτή η αίσθηση ταπείνωσης, ανικανότητας και υποτίμησης του εαυτού και απογοήτευσης τον ακολουθεί στην πορεία της ζωής του σε ό,τι αφορά (και) τη σεξουαλικότητά του. Σωματικά αδυνατεί να λειτουργήσει ικανοποιητικά, καθώς έχει στυτική δυσλειτουργία, όπως σαφώς τονίζει: «δεν έχω ικανή στύση» (σ. 103). Ο ίδιος αποδίδει αυτήν τη δυσλειτουργία σε θέματα σωματικής υγείας που τον ταλαιπωρούν, όμως μπορεί να άξιζε διερεύνησης η ψυχική διάσταση ως αιτιολογία.

Έχοντας βρεθεί χωρίς ερωτική σύντροφο, ο Χρυσοβαλάντης εξομολογείται ότι ικανοποιείται αυνανιζόμενος: «Γι' αυτό ο Θεός έδωσε τον αυνανισμό, για να μην πέφτουμε στα μεγάλα αμαρτήματα της πορνείας και του βιασμού» (σ. 100). Στην ψυχαναλυτική σκέψη, ο αυνανισμός – χωρίς να έχει παθολογικοποιηθεί – προσεγγίζεται υπό το ερώτημα του πότε και πώς ο αυτοερωτισμός μετατρέπεται σε ετεροερωτισμό. Υπό ένα τέτοιο πρίσμα, η επιμονή στον αυτοερωτισμό γεννά ερωτήματα για τους ψυχαναλυτές⁷⁷. Στην περίπτωση του Χρυσοβαλάντη, βλέπουμε ότι ο αυνανισμός αποτελεί για εκείνον μια εκτονωτική επιλογή, μια διοχέτευση της libido, εν τη απουσία ετεροερωτικής επαφής. Μάλιστα, φαίνεται ότι έχει τόσο παγιωθεί για εκείνον η αίσθηση της ερωτικής μοναξιάς, που θεωρεί ότι, αν δεν αυνανιζόταν, υπήρχε ο κίνδυνος να διοχετεύσει τη σεξουαλική του ενέργεια ακόμα και με της μορφή σεξουαλικής βίας προς τις γυναίκες.

Εν κατακλείδι, για εκείνον η σεξουαλικότητα είναι στενά συνδεδεμένη με το βίωμα της ματαιώσης και της απογοήτευσης, όπως αποτυπώνεται στο βαρύ συναισθηματικά συμπέρασμά του ότι «Έτσι είναι και ο έρωτας: μετά τη σεξουαλική

⁷⁷ Θ. Τζαβάρας, «Σχέση της Ψυχανάλυσης με τις Νόρμες και τις Κανονικότητες», *Νέα Εστία*, τχ. 1943, Απρίλιος 2011, 650-656, σ. 655.

επαφή χάνει τη μυρωδιά του» (σ. 52). Μπορούμε, δηλαδή, να δούμε αυτήν την αδυναμία του να βιώσει ερωτική ικανοποίηση ως μια ψυχικά επιβαρυντική κατάσταση απομάκρυνσης από την ευτυχία. Πρόκειται για αυτήν την απομάκρυνση από την ευτυχία που περιγράφηκε παραπάνω θεωρητικά και που έρχεται ως απόρροια της ενοχικής και αυτό-τιμωρητικής συνείδησης που διαμορφώνεται μέσα από τις πολλαπλές πιέσεις και τα άγχη των εξωτερικών φωνών της εξουσίας και των εσωτερικών λογοκριτικών τάσεων του Υπερεγώ.

5.6 Η παιδική κακοποίηση του Χρυσοβαλάντη και οι ψυχωσικές εκδηλώσεις

Στη θεματική αυτή, εντοπίζουμε σημεία της αφήγησης του Χρυσοβαλάντη που συνδέονται με τον τρόπο που η ψυχαναλυτική θεωρία προσεγγίζει το τραύμα της παιδικής κακοποίησης.

Στις τελευταίες σελίδες του *Μάρτυς μου ο Θεός*, ο Τσίτας παρουσιάζει με καταγιστικό τρόπο την κομβική παράμετρο της ζωής του πρωταγωνιστή του: την πολλαπλή και επαναλαμβανόμενη εμπειρία κακοποίησής του στην παιδική του ηλικία. Η εμπειρία αυτή σφραγίζει όλη την παιδική του ηλικία. Φαίνεται ότι εξαιτίας αυτής της εμπειρίας δεν αισθάνεται ασφάλεια και οικειότητα μέσα στο οικογενειακό σπίτι. «Θα 'θελα να πηγαίνω σπίτι μόνο για ύπνο. Δεν το πολυαισθάνομαι σαν δικό μου, ίσως επειδή πέρασα άσχημα εκεί μέσα όταν ήμουν παιδί. Κακές εμπειρίες. (σ. 215)» και «Μόνο άσχημα έχω να θυμάμαι από την παιδική μου ηλικία. (σ. 254)».

Από τη στιγμή της πρώτης αποκάλυψης έρχονται καταγιστικά οι επόμενες και παρακολουθούμε τις αναμνήσεις τού Χρυσοβαλάντη από τη σωματική και ψυχική κακοποίηση που έχει υποστεί από τον πατέρα και τη μητέρα του, από ιερείς, δασκάλους και συμμαθητές, μέχρι τη σεξουαλική παραβίαση από κάποιον γείτονα κοντά στον οποίο μαθήτευε στη ζωγραφική. Στην εξέλιξη του βιβλίου, αυτές οι ενότητες είναι που οδηγούν επιταχυνόμενα προς τη νοσηλεία του ήρωα.

Όμως εκείνη τη στιγμή εμφανίστηκε ο πατέρας μου που είχε δει από μακριά τι έκανα και με σάπισε στο ξύλο. (σ. 216)

Το έχω ξαναπει: οι ιερείς είναι οι πιο σκληροί εργοδότες. Μου δίνανε ένα πιάτο φαΐ και φραγκοδίφραγκα. Με είχανε σαν δούλο, με βάζανε να κάνω

πάντα τις πιο βαριές δουλειές. Ένας ιερέας κάθε τρεις και λίγο μου έβαζε τις φωνές και μου άστραφτε χαστούκια. (σ. 216)

Έπιανε η μάνα μου τις κουτάλες και με βάραγε αλύπητα. (σ. 238)

Υπέστη κακοποίηση και από τους συμμαθητές και τους δασκάλους του:

Μού 'καναν το βίο αβίωτο επειδή ήμουν ευτραφής. Μου κλέβανε τα πράγματα, με χτυπούσαν στ' αυτιά που ήξεραν ότι είχα ευαισθησία, με συκοφαντούσαν, με πρόσβαλλαν. «Άσπρα βρακάκια ο Χρυσοβαλάντης φορεί κι απ' τον ποπό του βγαίνει τσιρλί». Τα μεγαλύτερα αγόρια με κύκλωναν στην αυλή να μη βλέπουν οι δάσκαλοι. «Δείξε μας το τσουτσούνι σου, χοντρέ» μου έλεγαν και γελούσαν. (σ. 240)

Ακόμα και οι δάσκαλοι ήταν αμείλικτοι μαζί μου. Μια και δεν μπορούσαν να επιβληθούν στα αλητάκια, ξεσπούσαν τρις και πεντάκις ημερησίως στον ανυπεράσπιστο Χρυσοβαλάντη. (σ. 240-241)

Δεν διάβασα καθόλου στην κατάσταση που ήμουν και πήγα κλαμένος στο σχολείο. Ο δάσκαλος νόμισε πως το έκανα επίτηδες για να γλιτώσω το μάθημα, οπότε πήρε τη μεγάλη βέργα και μ' έδειρε κι αυτός. (σ. 243)

Η σεξουαλική κακοποίηση καταλαμβάνει αξιοσημείωτη έκταση στην αφήγηση του Χρυσοβαλάντη.

Ένα τετράγωνο πιο κάτω από το σπίτι μας ήταν ένα κορνιζάδικο. Το είχε ένας Κερκυραίος που ήταν και ζωγράφος. [..]

Μια μέρα μου λέει: «Στην ηλικία που είσαι πρέπει να πας με γυναίκα. Θα σου βρω εγώ μια καλή».

Έκτοτε μου το έλεγε και μου το ξαναέλεγε κι όλο χαζογελούσε. Εγώ και ντρεπόμουνα και φοβόμουνα την αμαρτία αλλά τον άκουγα με ευχαρίστηση. Με τσιγκλούσε, σαν να με γαργαλούσε.

Ένα απόγευμα, εκεί που ήμασταν στο εργαστήρι, ξεκίνησε να μου λέει τα περί γυναικός και μου 'δωσε να δοκιμάσω μαυροδάφνη: «Ωραίο δεν είναι; Έλα να πιούμε ένα ακόμα».

Στο τρίτο ποτήρι, άρχισε να με χαϊδεύει στα γεννητικά όργανα. Λέω μέσα μου «τώρα θα με βιάσει». [...] Άρπαξα κάτι ξύλα απ' τις κορνίζες, «φύγε, φύγε, θα σε χτυπήσω» φώναζα μ' αναφιλητά κι αυτός τρόμαξε και για να με καλοπιάνει έβγαλε απ' την τσέπη λεφτά τρέμοντας. «Να: Πάρε, παρ' τα και φύγε». (σ. 245)

Η παιδική κακοποίηση έχει ξεχωριστή θέση ανάμεσα στις εμπειρίες βίας και συνδέεται με αμφιθυμικά, διχαστικά συναισθήματα του θύματος. Τοποθετείται «ανάμεσα στην αυτοκτονία και την ανθρωποκτονία» στο φάσμα της βίας⁷⁸. Η κακοποιητική συμπεριφορά των γονέων ιδίως παρεμποδίζει την ανάπτυξη υγιούς συναισθηματικού δεσμού (attachment) γεγονός που επηρεάζει και δυσχεραίνει τη λειτουργία του εγώ, με συνέπειες σε αρκετές όψεις της ψυχικής ζωής του ανθρώπου: τη συναισθηματική του ρύθμιση, τις αντικειμενότερες σχέσεις, τη γνωστική του ανταπόκριση⁷⁹. Η μητέρα λειτουργεί για το παιδί σαν ένα συμπληρωματικό προστατευτικό φράγμα σε ό,τι αφορά τα ερεθίσματα και τα κίνητρά του. Όμως, στις περιπτώσεις κακοποίησης η μητέρα αποτυγχάνει σε αυτόν τον προστατευτικό ρόλο και είτε άμεσα η ίδια είτε επιτρέποντας σε κάποιον άλλο, συμβάλλει στην τραυματική εμπειρία του παιδιού⁸⁰.

Η παιδική κακοποίηση μπορεί να συνδέεται με Διαταραχή Μετατραυματικού Στρες⁸¹ και με ψυχωσικές εκδηλώσεις⁸². Τέτοια ψήγματα εντοπίζουμε σε διάφορα

⁷⁸ Richard Galdston, "The Domestic Dimensions of Violence: Child Abuse", *The Psychoanalytic Study of the Child*, 36 (1), 1981, σ. 392.

⁷⁹ Anne L. Tuohy, "Psychoanalytic Perspective on Child Abuse", *Child and Adolescent Social Work*, v. 4, 1, Spring, 1987, σ. 35-36.

⁸⁰ A. Green, "Dimensions of psychological trauma in abused children", *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 22, 1983, σ. 232.

⁸¹ Πρόκειται για ψυχοπαθολογική διαταραχή που εκδηλώνεται μετά από έκθεση του ατόμου σε τραυματικό συμβάν και απειλή. Τα συμπτώματα ποικίλλουν και κάποια από αυτά μπορεί να είναι: δυσφορικές σκέψεις και συναισθήματα, όνειρα που σχετίζονται με τα γεγονότα, ψυχοσωματικές εκδηλώσεις, προσπάθειες αποφυγής συνθηκών τραύματος και τάση για φυγή. American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th edition)*. Arlington, VA: American Psychiatric Publishing, σ. 271-280.

⁸² Η αναφορά στις ψυχωσικές εκδηλώσεις γίνεται λαμβάνοντας υπόψη τα διαγνωστικά κριτήρια όπως περιγράφονται στο κεφάλαιο «Φάσμα Σχιζοφρένειας και άλλες Ψυχωτικές Διαταραχές» στην ελληνική έκδοση του DSM-5, χωρίς βέβαια να μπαίνουμε στη λογική διάγνωσης. Συγκεκριμένα, τα βασικά χαρακτηριστικά συμπτώματα είναι οι παραληρητικές ιδέες, οι ψευδαισθήσεις, ο αποδιοργανωμένος λόγος και η έντονα αποδιοργανωμένη ή κατατονική συμπεριφορά. American Psychiatric Association,

σημεία του βιβλίου. Χωρίς να αναφέρεται ρητά, το γεγονός της νοσηλείας του Χρυσοβαλάντη προσομοιάζει σε ψυχωσικό επεισόδιο, αφού υπάρχει διάρρηξη της επαφής με την πραγματικότητα, απώλεια κατανόησης του τι συμβαίνει, παραληρητικές ιδέες και ψευδαισθήσεις. Φαντασιωσικές κατασκευές φαίνονται κυρίαρχες στην εσωτερική του ζωή και βιώνει πρόδηλο άγχος αφανισμού και δίωξης⁸³.

Είδα τον εαυτό μου να παλεύει με τον εαυτό μου στη λάσπη. Έβριζε ο ένας τον άλλο και προσπαθούσε να τον πνίξει. Ταυτοχρόνως έψαλλαν με κατάνυξη το τροπάριο της Κασσιανής. (σ. 10).

Ο Θεός λέει «περίμενε», λέει «όχι», λέει «εδώ και τώρα, αδυνάτισε να πέσει το σάκχαρο, φτιάξε τα δόντια σου». Μια φορά μου είπε «έχεις όμορφο πρόσωπο, είσαι καλλιεργημένο άτομο αλλά η ομπρέλα σου είναι σπασμένη». Το ξέρω κι εγώ. Ναι. (σ. 96)

Βρομιά, παντού βρομιά αλλοδαπή. [...] Και βρίσκονται παντού, όπου κι αν πας, όπου κι αν κοιτάξεις. (σ. 249)

Ζω ένα θρίλερ. Τους συναντάς παντού. Παντού. Αλβανοί, Πολωνοί, Ρουμάνοι [...] Δομινικανοί, Μαροκινοί, Νεπαλέζοι και και και... (σ. 251)

Όμως εγώ τσιτώθηκα, υποψιάστηκα ότι μας ρίξανε κάτι στον καφέ. Δηλητήριο; (σ. 253)

Όπως υποστηρίζει η Dalzell, η παιδική σεξουαλική κακοποίηση προκαλεί σοβαρές ψυχικές επιπτώσεις. Επέρχεται σοβαρή αποδιοργάνωση της συναισθηματικής και διαπροσωπικής ζωής των ανθρώπων που έχουν κακοποιηθεί σεξουαλικά ως παιδιά. Βρίσκονται σε προσωπικές σχέσεις μη ικανοποιητικές, εργάζονται σε θέσεις που τους προκαλούν δυσφορία, αναπτύσσουν φοβίες,

Διαγνωστικά Κριτήρια από DSM-5, μτφ.-επιμ. Κώστας Γκοτζαμάνης, Ιατρικές Εκδόσεις Λίτσας, Αθήνα 2015, σ. 45-64.

⁸³ Θ. Υφαντής, *Ψυχαναλυτική Προσέγγιση της Σχιζοφρενικής Ψύχωσης*, ό.π., σ. 1. Ανακτήθηκε 20 Ιανουαρίου 2021 από <http://docplayer.gr/1976491-Psyhanalytiki-proseggisi-tis-shizofrenikis-psyhosis-th-yfantis-mathiu-a-stin-epopteia-epivlepsi-12-noevrioy-2002.html> .

κατάθλιψη και υιοθετούν συμπεριφορές αυτοκαταστροφικές, όπως το φαγητό ή το αλκοόλ⁸⁴. Στην περίπτωση του Χρυσοβαλάντη, βλέπουμε ότι αυτές οι τρεις πλευρές υπάρχουν ενεργές. Ο τρόπος που έχει σχετιστεί με τις γυναίκες, με συναδέλφους ή ο τρόπος που σχετίζεται συνολικά με τον κόσμο δεν του προσφέρει καμία ικανοποίηση, μα αντίθετα τον γεμίζει δυσφορία και ματαιώσεις. Δηλώνει, από τη μία, ότι αγαπάει το αντικείμενο στο οποίο εργαζόταν, από την άλλη όμως οι σχέσεις του στον χώρο δουλειάς είναι κυρίως εχθρικές, άρα το εργασιακό περιβάλλον του του προκαλεί δυσφορία. Έπειτα, στέκεται φοβικά τόσο προς τις γυναίκες όσο και συνολικά προς τον κόσμο. «Δεν κουβαλάω πια την τσάντα μου. [...] Φοβάμαι μη με κλέψουν. [...] Φοβάμαι» (σ. 249). Η αγωνία του για το σώμα του και το φαγητό είναι, επίσης, κυρίαρχη. Η αυτοκαταστροφική πλευρά εκφράζεται και με δηλώσεις περί αυτοκτονίας:

Είναι ψυχοκαταφυγή το φαγητό. Πραγματικός λαβύρινθος, δεν μπορείς να βγεις. Κι εγώ έχω πέσει στα βαθιά. (σ. 102)

Ήρθε προ καιρού μια Ρωσίδα και μου κλάφτηκε.

«Δεν έχω μία, δεν ξέρω τι να κάνω. Θα αυτοκτονήσω να ησυχάσω».

«Θες παρέα; [...]» απάντησα. (σ. 243)

Το τραύμα της παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης επιδρά στη διαμόρφωση του εγώ και την προσαρμογή του στην πραγματικότητα, με μηχανισμούς όπως η αποσύνδεση. Συγκεκριμένα, στον ψυχισμό του ανθρώπου που έχει υποστεί αυτό το τραύμα μπορεί να εγκαθιδρύεται ένα εγώ διασπασμένο, με τα υγιά του κομμάτια να εναλλάσσονται με παλινδρομούντα ή πιο αρχέγονα⁸⁵. Στην περίπτωση του Χρυσοβαλάντη παρατηρούμε αυτήν την εκδοχή.

Είδα τον εαυτό μου να παλεύει με τον εαυτό μου στη λάσπη. Έβριζε ο ένας τον άλλο και προσπαθούσε να τον πνίξει. (σ. 10)

Δούλεψα με την ψυχή μου (όπως κάνω πάντα [...]). (σ. 18)

⁸⁴ H.J. Dalzell, "Childhood Sexual Abuse", *Journal of Analytic Social Work*, 5 (1), 1997, 63-75.

⁸⁵ H.J. Dalzell, "Childhood Sexual Abuse", *Journal of Analytic Social Work*, 5 (1), 1997, 63-75.

Προσπαθώ να τη βγάλω λάθρα. (σ. 13)

Αντίστοιχα και σε ό,τι αφορά την αναζήτηση του έρωτα, βλέπουμε ότι η έκφραση της υγιούς ανάγκης για σύνδεση και συναισθηματική έκφραση συνυπάρχει τόσο με μια υποτιμητική θεώρηση των γυναικών όσο και με την τάση του να ικανοποιείται σεξουαλικά με πόρνες.

Κάθε φορά που έπεφτε πάνω μου μια γυναίκα, πίστευα ότι είναι δώρο Θεού.
(σ. 52)

Κι εγώ παιδάκι είμαι. Ίσα ίσα να μου αλλάξει την πάνα, ίσα ίσα να μου κάνει ένα μασαζάκι σ' όλο το κορμί. (σ. 156)

Γι' αυτό η ψυχή μας πρέπει να είναι ένα κάστρο όπου δεν επιτρέπεται να μπει κανείς. (σ. 21)

Ήμουν σίγουρος ότι κάπου αποσκοπούσε αυτή η γυναίκα. Έτσι κάνουν όλες.
(σ. 46)

Ηδονιζόμουν όταν έμπαινα με κάποια από αυτές στο δωμάτιο και την έβλεπα να γδύνεται αλλά ταυτόχρονα με διακατείχαν αισθήματα ανθρωπιάς [...]. (σ. 49-50).

5.6.1 Η καθήλωση

Με τον όρο καθήλωση αποδίδεται η συνθήκη κατά την οποία ο άνθρωπος προσκολλάται σε αρχαϊκούς τρόπους ικανοποίησης, αντικειμένων και σχέσεων. Ο Freud μίλησε για την καθήλωση που πηγάζει από το ψυχικό τραύμα. Συνδέεται με την απώθηση και την παλινδρόμηση. Πρόκειται εξίσου για διακοπή της ανάπτυξης και για παθητική καθυστέρηση⁸⁶.

⁸⁶ Jean Laplanche & Jean-Bertrand Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*. Κέδρος, Αθήνα, 1986, σ. 279-282.

Στην περίπτωση του Χρυσοβαλάντη, μπορούμε να θεωρήσουμε ως όψεις καθήλωσης τόσο την έκφραση της σεξουαλικότητάς του, όσο και την αδυναμία του να ενηλικιωθεί ψυχικά και να διαφοροποιηθεί από τη γονεϊκή του οικογένεια και από φιγούρες προστατευτικές:

Προσωπική ζωή μηδέν. Δυστυχώς. (σ. 14)

Επειδή όμως εγώ δεν είχα την τύχη, την τιμή, θα έλεγα, να πρωτοσυνουσιαστώ με μια παρθένα, κάθε φορά που πήγαινα να πορνοβοσκήσω, διάλεγα και άλλη, για να φαντασιώνομαι ότι, αφού είναι καινούργια, είναι και παρθένα. (σ. 52)

Ίσως, σκέφτομαι, γι' αυτό δεν έχω φύγει ακόμα από το σπίτι, παρόλο που πενηντάρισα. Επειδή αισθάνομαι ασφάλεια και θαλπωρή. (σ. 12)

Μια μέρα τηλεφώνησα στο γραφείο του για να του μιλήσω και μου είπαν «ξέρετε, ο κύριος Νίκος απεβίωσε». Μου έπεσε το ακουστικό απ' το χέρι. Ένιωσα σαν καράβι που του σπάει η άγκυρα. Ύστερα με έπιασε μεγάλο άγχος να βιαστώ για να βρω καινούργιο προστάτη. (σ. 42)

5.6.2 Η ταπείνωση

Στην οπτική των αντικειμενοτρόπων σχέσεων (όπως προσδιορίστηκε στην ενότητα 4.2), η ταπείνωση και η ντροπή κυριαρχούν στον ψυχισμό ενός παιδιού που έχει κακοποιηθεί. Την ίδια στιγμή που αντιλαμβάνεται τον κακοποιητικό ή παραμελητικό γονέα ως κακό αντικείμενο, έχει ταυτόχρονα την ανάγκη να αναπτύξει δεσμό πρόσδεσης (attachment) μαζί του/της. Έτσι, αυτοενοχοποιείται⁸⁷. Ο Χρυσοβαλάντης αρχικά μιλάει θετικά για τον πατέρα του, για τον οποίο σταδιακά αποκαλύπτει την απόμακρη και κακοποιητική παρουσία του. Το ίδιο κάνει και για τη μητέρα του, για την οποία διαπλέκονται η τρυφερή του αφήγηση με τις αναμνήσεις του από την κακοποίηση και την ασταθή της παρουσία. Η αυτοϋποτίμηση, η ταπεινωτική αυτοεικόνα και η ντροπή κυριαρχούν στις αφηγήσεις του.

⁸⁷ Fairbairn, όπως αναφέρεται στο J.M. Davies & M.G. Frawley, "Dissociative processes and transference-countertransference paradigms in the psychoanalytically oriented treatment of adult survivors of childhood sexual abuse", *Psychoanalytic Dialogues*, 2 (1), 1992.

(Ο πατέρας) Πάντα με φρόντιζε, μου δάνειζε και με εξυπηρετούσε.

Μου έλεγε «πρόσεχε, πρόσεχε, πρόσεχε!», αλλά εγώ ήμουν τέντζερης ξεγάνωτος χωρίς καπάκι και ό,τι ήθελε έμπαινε μέσα. (σ. 10-11)

Η μητέρα μου είναι ένας άγιος άνθρωπος [..]. Την κοιτούσα φοβισμένος και σκεφτόμουν «πάει, τρελάθηκε η μαμά». (σ. 13)

Γιατί ο πρώτος που θα προσφέρει ψωμί και χαστούκι είναι η ίδια η μάνα. (σ. 61)

Εγώ όμως αισθάνομαι ότι έχω ψυχή αλήτη. (σ. 23)

6 Πέντε Στάσεις

Η πρωταγωνίστρια του έργου αυτού είναι η Τασούλα, μια γυναίκα που εξιστορεί τη ζωή της από τη νεανική της ηλικία μέχρι το αφηγηματικό παρόν, τριάντα χρόνια μετά. Βρέθηκε από ένα χωριό της Ημαθίας να σπουδάζει Νοσηλευτική στη Θεσσαλονίκη (παρά το αρχικό της όνειρο να γίνει παιδίατρος), με πλήρη στήριξη των γονιών της – και ιδίως του πατέρα της. Στο δεύτερο έτος των σπουδών της γνώρισε τον άντρα που επρόκειτο να σημαδέψει τη ζωή της. Ήταν ο Θεόφιλος, ένας άντρας δεκαέξι χρόνια μεγαλύτερός της και με διαφορετικό κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο, πράγμα που της επισήμανε εξ αρχής ο πατέρας της εκφράζοντας τη διαφωνία του με την προοπτική του γάμου τους: «Καλά, εγώ σε σπουδάζω για να πάρεις έναν αμόρφωτο;» (σ. 20). Εκείνη βρέθηκε, ενθουσιασμένη από το φλερτ και την προσέγγιση που της έκανε ο Θεόφιλος, να αντιτίθεται στην πατρική προτροπή και να τον παντρεύεται. Η πορεία της κοινής τους έγγαμης ζωής φάνηκε απογοητευτική για την ίδια, γεμάτη διαψεύσεις των προσδοκιών, με απιστίες του συζύγου της και με εκ μέρους του επιβολή ενός ασφυκτικού και καταπιεστικού πλαισίου ζωής. Η Τασούλα συνοψίζει χαρακτηριστικά ότι «Από εκεί ξεκίνησε ο Γολγοθάς μου» (σ. 26). Η μεταφορά στον λόγο της πρωταγωνίστριας, που αναφέρεται σε μια ζωή σχεδόν μαρτυρική και γεμάτη υπομονή και αντοχή, φαίνεται ιδιαίτερα εύστοχη, αφού χαρακτηρίζει όλη την εμπειρία της ενήλικης ζωής της. Ο Γολγοθάς της ολοκληρώνεται με την επιλογή της να σταθεί συμπαραστάτισσα –η μοναδική– στο πλευρό του καταληκτικά ασθενούς Θεόφιλου, μέχρι και τον θάνατό του, παρότι είχε προηγηθεί ο χωρισμός τους.

6.1 Η Τασούλα

Η Τασούλα είναι μια γυναίκα γύρω στα πενήντα της χρόνια. Στον αφηγηματικό μονόλογό της εξιστορεί την πορεία της ζωής της από τα νεανικά της χρόνια ως σήμερα, στο πλευρό ενός άντρα, του Θεόφιλου, που εμφανίστηκε απροσδόκητα στη ζωή της, τη διεκδίκησε ερωτικά, γεγονός που τη γοήτευσε και τον επέλεξε για σύζυγό της, κόντρα στη σχετική άρνηση των γονιών της. Μάλιστα, αξίζει να επισημανθεί ότι η ίδια ονειρευόταν τη ζωή της εξ αρχής διαφορετικά, αφού στα δεκαεννιά της, που τον συνάντησε, ήταν αφοσιωμένη στις σπουδές της και δεν ενδιαφερόταν να παντρευτεί.

Όμως, το επίμονο φλερτ του την κάνει να νιώσει κολακευμένη, χωρίς να μπορεί η ίδια να προσδιορίσει τα δικά της συναισθήματα για τον μέλλοντα σύζυγό της. Όπως σχολιάζει η ίδια στην πορεία της αφήγησης, δεν είχε προγενέστερη πείρα στο φλερτ και τις σχέσεις, γεγονός που μπορούμε να υποθέσουμε ότι την έκανε πιο ευάλωτη στο επίμονο φλερτ ενός άντρα πιο ώριμου ηλικιακά από εκείνη και περισσότερο έμπειρου ερωτικά:

Κι εγώ, να σου πω την αλήθεια, κολακευόμουν. Δε με είχαν ξαναφερθεί έτσι. Σκεφτόμουνα «πού θα ξαναβρώ τέτοιον άνθρωπο; Δεν παρουσιάζονται κάθε μέρα οι ευκαιρίες». Δεν ξέρω αν ήταν έρωτας ή αγάπη αυτό που ένιωσα, αλλά ενθουσιασμός ήταν σίγουρα. (σ. 15)

Ο άντρας αυτός, με την έναρξη του έγγαμου βίου τους, αποκάλυψε ένα πρόσωπο κάθε άλλο παρά τρυφερό προς την Τασούλα. Ήδη από την πρώτη ημέρα του γάμου τους, εκείνη είναι φορτισμένη και συγκινημένη σκεπτόμενη την αρνητική στάση των γονιών της και εκείνος όχι μόνο δεν τη συμερίζεται, μα την απαξιώνει και την προειδοποιεί ότι κοντά του πλέον, «στα δικά μου χέρια» όπως χαρακτηριστικά τονίζει (σ. 24), η ζωή της θα ήταν διαφορετική σε σύγκριση με τη φροντίδα που είχε λάβει στην οικογένεια προέλευσής της. Η Τασούλα εκπλήσσεται, καθώς είχε διαφορετικές προσδοκίες από εκείνον, όπως φαίνεται στα αποσπάσματα της αφήγησής της από εκείνη τη νύχτα: «Δεν πίστευα στ' αυτιά μου. [...] Είχα μείνει άγαλμα! [...] Αντί να με αγκαλιάσει, να με παρηγορήσει, να με πει «εδώ είμαι, βρε κορίτσι μου, μη στεναχωριέσαι και όποτε βολεύει θα ανεβαίνεις στο χωριό να τους βλέπεις» (σ. 24).

Μάλιστα, μοιάζει αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Θεόφιλος από τη σύναψη του γάμου τους και μετά αντιμετωπίζει την Τασούλα με τρόπο και λόγια γεμάτα απαξίωση και υποτίμηση. Ενώ είναι η δική του συμπεριφορά που επιβαρύνει την οικογενειακή ζωή είτε με τις εξωσυζυγικές του σχέσεις και με το να μη συνεισφέρει έμπρακτα στις οικογενειακές υποχρεώσεις είτε παίρνοντας τη μορφή κακοποίησης σωματικής, λεκτικής και ψυχολογικής προς όλα τα μέλη της οικογένειας, ο Θεόφιλος συχνά υποτιμά την Τασούλα με ρητό τρόπο. Η διαρκής, επί τριακονταετία, αυτή στάση του ανατρέπεται όταν πια είναι άρρωστος και εξομολογείται στην πρώην πια γυναίκα του την αγάπη του για εκείνη:

Με έλεγε ο άντρας μου, αν σε κατεβάσω καμιά μέρα στο κέντρο θα χαθείς. (σ. 9)

Τι έγινε χθες, έκανες την επανάστασή σου; Και πίστεψες πως εγώ θα τρέξω πίσω σου; Καλά, τόσο αφελής είσαι; (σ. 25)

Ε φυσικά! Μια ζωή κοιμισμένη ήσουν, βούρλο σκέτο, χωριάτισσα, ξενέρωτη. (σ. 66)

Η αναφορά αυτή στην υποτίμηση της Τασούλας εκ μέρους του Θεόφιλου γίνεται για να αναδειχθεί το ενδεχόμενο η ίδια να έχει ενδοβάλει τον λόγο του και να υιοθετεί μια προσωπική αφήγηση που μειώνει τις ικανότητές της, με ενσωματωμένη την αυτοεικόνα της αδυναμίας και της άγνοιας: «Τριάντα χρόνια έμεινα στη Θεσσαλονίκη και δεν την έμαθα. Με έλεγε ο άντρας μου, αν σε κατεβάσω καμιά μέρα στο κέντρο θα χαθείς. Αλήθεια ήταν. [...] Εγώ ιδέα δεν είχα.» (σ. 9).

Στη ζωή της πρωταγωνίστριας κυριαρχούν οι περιορισμοί, όπως χαρακτηριστικά συμβολοποιούνται στη σύντομη διαδρομή των πέντε στάσεων του λεωφορείου, που αποτέλεσαν το μοναδικό οικείο για εκείνη χώρο σε μια πόλη στην οποία ζει επί τριάντα χρόνια.

Από τις πρώτες σελίδες του μονολόγου της Τασούλας, προβάλλει μια πλευρά που αργότερα στη ζωή της φαίνεται να παραμένει σταθερή: αυτή της μοναξιάς. Την πρώτη νύχτα του γάμου της, μετά από το σοκ που υφίσταται από τη σκληρή στάση του Θεόφιλου, βρίσκεται μόνη, περιπλανώμενη στο κέντρο της Αθήνας, μέσα στη νύχτα, να αντιμετωπίζει τον πόνο της και τις εξωτερικές απειλές. Αργότερα, αντιλαμβανόμαστε ότι, παρά την επώδυνη πραγματικότητα που βιώνει με το σύζυγό της, δε μοιράζεται αυτές τις δυσκολίες με κάποιο υποστηρικτικό δίκτυο ανθρώπων. Η μοναξιά μπορεί να γίνει αντιληπτή με ένα διπλό φορτίο: από τη μια επιφέρει συναισθήματα δυσφορίας και οδύνης, από την άλλη μπορεί να τροφοδοτεί τάσεις αυτογνωσίας και δημιουργίας⁸⁸. Αυτές τις θετικές τάσεις που μπορεί να τροφοδοτεί η μοναξιά τις βλέπουμε με τη μορφή θετικών εξαιρέσεων και επιλογών εκ μέρους της Τασούλας. Χαρακτηριστικά τέτοια παραδείγματα είναι η ικανοποίηση που βιώνει στο

⁸⁸ Ε. Γαλανάκη, «Μοναξιά: Σκέψεις για τη σχέση της με την Ψυχοπαθολογία και την Ψυχοθεραπεία», *Εγκέφαλος* 51, 16-27, 2014.

πλαίσιο της εργασίας της, καθώς και ο δυναμικός τρόπος με τον οποίο αναλαμβάνει την προστασία και την υποστήριξη των παιδιών της:

Στα Σεπόλια μέναμε, και παίρνω έναν δρόμο, μα δεν ήξερα πού να πάω. [...] Περπατούσα κι έκλαιγα. Αντί να με αγκαλιάσει, να με παρηγορήσει... [...] Περπατούσα, περπατούσα ώσπου έφτασα σε ένα πάρκο. Κάθισα σ' ένα παγκάκι. Προσπαθούσα να καταλάβω τι είχε γίνει. Με πλησιάζουν δύο.

«Κοπελιά γιατί κλαις;» λέει ο ένας.

«Μπορούμε να βοηθήσουμε;» λέει ο άλλος.

«Όχι, ευχαριστώ» λέω και μέχρι να τελειώσω την κουβέντα μου, ο ένας με πιάνει το μπούτι.

Λέω μέσα μου, α, δε πάμε καλά! Πήγε η καρδιά μου στην Κούλουρη. Ήμουν και δυο μηνών έγκυος. [...]

Πήγε η ώρα δώδεκα και ήμουν μες στο ψοφόκρυο να φέρνω βόλτες σαν την τρελή. Δεν ήθελα να μπω μέσα. Δεν ήξερα πού να πάω, τι να κάνω. Να πάρω τηλέφωνο στους γονείς μου; Σε καμιά περίπτωση. Να πάρω στη θεία, ντρεπόμουνα. (σ. 24-25)

Επιστρέφοντας στις ενδυναμωτικές όψεις της ζωής της, εντοπίζουμε πολύ χαρακτηριστικά την έκφραση της ικανοποίησης που αντλεί από την εργασία της: «Να 'ναι καλά αυτή τη δουλειά μου. Το ΑΧΕΠΑ μ' έκανε πάρα πολύ καλό – δεν μπορείς να φανταστείς πόσο. Ήταν η μεγάλη μου χαρά. [...] Άφηνα τα προβλήματά μου στο σπίτι» (σ. 49). Φαίνεται ότι η στάση της στον χώρο της εργασίας της την έκανε αγαπητή στους συναδέλφους της. Μπορεί να μην αξιοποίησε τη στήριξή τους σε όλη τη διάρκεια του προβληματικού της γάμου, αφού όπως χαρακτηριστικά σημειώνει «Άκουγα τα προβλήματα ολωνών, αλλά για τα δικά μου δεν ήξερε κανείς» (σ. 48), όμως την περίοδο της νοσηλείας του Θεόφιλου στο νοσοκομείο αυτό οι συνάδελφοί της είναι πρόθυμοι να της παράσχουν τη βοήθειά τους («Και ζήτησα απ' τους γιατρούς την άδεια να κάνω ντουζ στα μπάνια τους. «Το ρωτάς;» είπαν. Γιατί όλοι μ' αγαπούσαν», σ. 72).

Στην Αφηγηματική ψυχοθεραπεία, ο θεραπευόμενος γίνεται αντιληπτός ως αφηγητής της προσωπικής του ιστορίας την οποία κατασκευάζει και ανακατασκευάζει επανορθωτικά. Σε αυτό το πλαίσιο, σημεία που διαφοροποιούνται από το κυρίαρχο μοτίβο της αφήγησης για τον εαυτό του θεραπευόμενου ονομάζονται

μοναδικές εξαιρέσεις. Σε αυτά τα σημεία θεωρείται ότι ενυπάρχουν δυνατότητες θεραπευτικής αλλαγής και προοπτικές νέων αφηγήσεων⁸⁹. Πιθανώς αυτές οι μοναδικές, θετικές εξαιρέσεις μπορεί να λειτούργησαν ενδυναμωτικά για την πρωταγωνίστρια, έτσι ώστε να μπορέσει –έστω τριάντα χρόνια μετά την πρώτη γνωριμία τους- να χωρίσει τον Θεόφιλο.

6.2 Οι δύο οικογένειες της Τασούλας: η Τασούλα ως κόρη, η Τασούλα ως σύζυγος και μητέρα

Από την αφήγηση της Τασούλας βλέπουμε ότι έχει εκλάβει πολλή φροντίδα από τους γονείς της, οι οποίοι μάλιστα υπερέβησαν κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής και της κουλτούρας που επικρατούσε για την ανατροφή των κοριτσιών σε ένα χωριό όπως εκείνο στο οποίο μεγάλωνε. Χαρακτηριστικά υπογραμμίζει την προτροπή του πατέρα της να διαμορφώσει ένα μέλλον διαφορετικό από ό,τι προδιαγραφόταν στην αγροτική κοινωνία του χωριού.

[...] είχα άλλα όνειρα. Παιδίατρος ήθελα να γίνω, αλλά χωρίς φροντιστήριο μπήκα Νοσηλευτική. Απ’ το Δημοτικό που ήμουν ακόμα μου έλεγε ο πατέρας μου «να φύγεις από το χωριό, να φύγεις από τα χωράφια, να κάνεις άλλη ζωή, να γυρίσεις γιατρός, να καμαρώνω», ήταν προοδευτικός άνθρωπος. (σ. 19)

Ίσως σε αυτό το σημείο μπορούμε να διακρίνουμε μια λειτουργία προβολής⁹⁰ εκ μέρους του πατέρα της Τασούλας. Στην πορεία, το όνειρο των ιατρικών σπουδών εκπληρώνεται από τον γιο της Τασούλας.

Η Τασούλα ξέρει ότι επιμένοντας και προχωρώντας στον γάμο με τον Θεόφιλο έρχεται σε σύγκρουση με τους γονείς της, και ιδίως με τον πατέρα της, ο οποίος έχει σθεναρά δηλώσει την αντίρρησή του και μάλιστα έχει λογομαχήσει έντονα με τον Θεόφιλο: «Ο μπαμπάς μου άρχισε ν’ αγριεύει και να φωνάζει: «αλήτη» και το ‘να τ’ άλλο» (σ. 22). Ωστόσο, φαίνεται ότι αποζητά την υποστήριξή του,

⁸⁹ M. M. Gonçalves, M. Matos και A. Santos, “Narrative therapies and the nature of “unique outcomes” in the construction of change”, *Journal of Constructivist Psychology* January 2009, σ. 4-5.

⁹⁰ Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, η προβολή είναι εκείνη η λειτουργία κατά την οποία ιδιότητες, συναισθήματα και επιθυμίες που το υποκείμενο έχει παραγνωρίσει ή αρνηθεί στο εαυτό του, εντοπίζονται στους άλλους, δηλαδή σε πρόσωπα ή πράγματα. Jean Laplanche & Jean-Bertrand Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ό.π., σ. 387.

ακόμα και με δεδομένη τη διαφωνία του αυτή: «Όσην ώρα ήμασταν στο αυτοκίνητο δεν μιλούσε κανείς. Ο πατέρας μου δεν με έριξε ούτε ματιά, δεν μπορούσε να με συγχωρέσει. Εγώ εκλιπαρούσα για ένα βλέμμα του, αλλά εκείνος πάγος» (σ. 23). Στο σημείο αυτό βλέπουμε την Τασούλα ως –ενήλικο πλέον– παιδί να ψάχνει την υποστήριξη και μια επιδοκιμαστική στάση των γονέων. Αυτή της η ανάγκη μπορεί να συνδεθεί με την παρατήρηση ότι η σχέση Εγώ και Υπερεγώ μοιάζει με εκείνη ενός παιδιού με τους γονείς του, καθώς το Υπερεγώ αποτελεί γονεϊκές εικόνες παρεμβαλλόμενες στα συνειδητά αισθήματα του ανθρώπου⁹¹.

Συνάμα, έχει ενδιαφέρον η παρατήρηση ότι ο πατέρας και η μητέρα, αντιπροσωπεύοντας τα πρωταρχικά αντικείμενα της αγάπης του παιδιού, αντιπροσωπεύουν ταυτόχρονα και την αγάπη του παιδιού για τον κόσμο⁹². Η συσχέτιση των ενηλίκων σχέσεων αγάπης και έρωτα με τα πρώιμα βιώματα σύνδεσης του ανθρώπου έχει μελετηθεί και υπό το πρίσμα της Θεωρίας του συναισθηματικού δεσμού, τονίζοντας την καθοριστικότητα του τύπου δεσμού για το ρομαντικό πάθος⁹³. Στη σχέση της με τον Θεόφιλο βλέπουμε – κατά την περίοδο της ασθένειάς του – να αναπαράγονται οι πλευρές της ανιδιοτελούς προσφοράς, που είχε εκείνη βιώσει ως εμπειρία από την πλευρά των γονιών της.

Τη φροντίδα που έλαβε από τους γονείς της επιδιώκει να την ανταποδώσει τώρα η ίδια: «Ο πατέρας μου φοράει σιδερωμένα σώβρακα, σιδερωμένες κάλτσες, έχει σιδερωμένες πετσέτες. Όλη την ώρα με βάζει τις φωνές. «Τι τα σιδερώνεις αυτά βρε κορίτσι μου, τι τα σιδερώνεις;»» (σ. 12). Άλλωστε, η ρήξη στις σχέσεις της με τους γονείς της ήρθε ήδη με τη γέννηση του πρώτου της παιδιού: «Μόλις είδα το μωρό ο πατέρας μου, έβαλε τα κλάματα. Το φιλούσε, το αγκάλιαζε – τι να σου πω. Τότε άλλαξε και η συμπεριφορά του και αποκαταστάθηκαν οι σχέσεις μας» (σ. 26-27). Σε όλη την πορεία του αφηγηματικού μονολόγου, φαίνεται ότι ο δεσμός της Τασούλας με τον πατέρα της είναι ισχυρός και ιδιαίτερα σημαντικός για εκείνη. Τον περιβάλλει με ξεχωριστό θαυμασμό: «[...] θαύμαζα την εξυπνάδα του πατέρα μου.» (σ. 32). Η σχέση της κόρης με τον πατέρα έχει μείζονα σημασία στις διεργασίες

⁹¹ Τσαρλς Μπρέννερ, *Στοιχειώδες Εγχειρίδιο Ψυχανάλυσης*, μτφ. Ι.Ε. Σταθάκης, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2000, σ. 207.

⁹² Jessica Benjamin, “Father and daughter: Identification with difference -a contribution to gender heterodoxy”, *Psychoanalytic Dialogues*, 1(3), 1991, 277–299. doi:10.1080/10481889109538900, σ. 297.

⁹³ Virginie Paquette, Maylys Rapaport, Ariae C. St-Louis, Robert J. Vallerand, “Why are you passionately in love? Attachment styles as determinants of romantic passion and conflict resolution strategies”, *Motivation and Emotion*, 2020, doi:10.1007/s11031-020-09821-x .

ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης του κοριτσιού, μια σημασία πολυδιάστατη. Μάλιστα, ο Winnicott ανέπτυξε μια πιο συστημική οπτική στη θεώρηση του ρόλου του πατέρα, μιλώντας για τη σχέση του εξίσου με τη μητέρα και το παιδί. Υπογραμμίζεται, ακόμα, ότι το κατά πόσον ο πατέρας αναπτύσσει μια κοντινή σχέση με το παιδί κατά τα πρώτα στάδια της ζωής του επηρεάζει την αυτοεικόνα και την αυτοεκτίμηση των γυναικών⁹⁴.

Όμως, στη σχέση της με το σύζυγό της η Τασούλα βιώνει απογοητεύσεις και δυσφορία. Είδαμε ήδη στην υποενότητα 6.1 χαρακτηριστικά σημεία της προβληματικής στάσης του Θεόφιλου. Η σχέση τους έχει πληγεί βαθιά, ιδίως εξαιτίας των εξωσυζυγικών του σχέσεων: «Διότι δεν του είχα πλέον εμπιστοσύνη. Δυο χρόνια γάμου, είχα καταλάβει πια» (σ. 29). Όποιες λίγες στιγμές η Τασούλα αντέδρασε, εκείνος είχε έντονα ξεσπάσματα, που την τρόμαζαν: «Πάντα νευρίαζε για να καλύψει την ενοχή του. πάντα επίθεση όταν είχε τη φωλιά του λερωμένη. Το θράσος του περίσσευε. Για να λουφάξω. Και τα κατάφερνε. Με τρόμαζε ο τσαμπουκάς του» (σ. 31).

Ωστόσο, παρά τις προδοσίες και την απαξίωση που έχει υποστεί από εκείνον, υπομένει την κοινή τους ζωή – την οποία η ίδια χαρακτηρίζει ως Γολγοθά – έχοντας την τάση να υποκύπτει στους χειρισμούς του: «Ήταν χειριστικός άνθρωπος. Όταν ήθελε να κάνει τη δουλειά του ήταν αγγελούδι, μέσα στην ευαισθησία και την καλοσύνη. Κι εγώ, πώς να σ' το πω, τον πίστευα αμέσως, ξεχνούσα τα πάντα. Μετά αρχίζαμε τα ίδια, κι ύστερα ξανά τα ίδια, και τα χρόνια περνούσαν» (σ. 18). Το πέρασμα από τα δυσφορικά συναισθήματα προς τον άντρα της σε μια στάση συγκαταβατική μπορεί να αποτελεί έκφραση αμφιθυμίας. Με την έννοια της αμφιθυμίας αποδίδεται η εναλλαγή συναισθημάτων αγάπης και μίσους για τα πρώιμα αντικείμενα, κατά τη βρεφική ηλικία. Η αμφιθυμία περιορίζεται με τον χρόνο και την ανάπτυξη, όμως παραμένει ενεργή υποσυνείδητα και επηρεάζει σημαντικά την ψυχική ζωή του ανθρώπου⁹⁵. Κορύφωση της στάσης της αυτής αποτελεί η επιλογή της να σπεύσει σε υποστήριξη του καταληκτικά ασθενή Θεόφιλου, παρά το ότι έχουν προηγουμένως χωρίσει και εκείνος έχει ακολουθήσει μια άλλη γυναίκα.

Ως μητέρα η Τασούλα αφοσιώνεται πλήρως στην ευθύνη της φροντίδας των δύο παιδιών της. Από ψυχαναλυτικής σκοπιάς, η μητέρα ταυτίζεται με την έννοια της

⁹⁴ Mary Williamson, "The importance of fathers in relation to their daughters' psychosexual development", *Psychodynamic Practice*, 10 (2), 2004, 207-219. doi: 10.1080/14753630410001699885.

⁹⁵ Τσαρλς Μπρέννερ, *Στοιχειώδες Εγχειρίδιο Ψυχανάλυσης*, μτφ. Ι.Ε. Σταθάκης. εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2000, σ. 182.

ικανοποίησης των αναγκών. Οι ανάγκες του παιδιού ικανοποιούνται από τη μητέρα μέσα από διαρκείς διαδικασίες προσφοράς, δοσίματος, στις οποίες μάλιστα δεν υπάρχει προσμονή ανταπόδοσης: τουναντίον, η ίδια η μητέρα αφήνει τον εαυτό της σε αφάνεια⁹⁶. Μονολογεί χαρακτηριστικά η πρωταγωνίστρια: «Δεν είχα χρόνο να σκεφτώ για τον εαυτό μου, να πάω κάπου. [...] Επειδή έλειπα ώρες στη δουλειά, ήθελα μετά να είμαι στο σπίτι με τα παιδιά [...] Ήθελα να τα έχουν όλα, να μη λένε “να η μάνα μας δουλεύει και δεν μπορεί να μας φροντίζει” (σ. 10). Στη συνέχεια εξηγεί ότι κύριο μέλημά της ως προς τη συγκρουσιακή σχέση με τον άντρα της αποτέλεσε το να μην επηρεάσει αυτή τα παιδιά της, στα οποία φρόντιζε να καλλιεργεί την αισιοδοξία για μια καλύτερη μελλοντική προοπτική και την προσήλωση στις σπουδές τους:

Το μόνο που σκεφτόμουν ήταν ας τα σπάσει να ξεθυμάνει πριν γυρίσουν τα παιδιά. [...] Γύρισαν τα παιδιά και κατάλαβαν τα πάντα. Αμίλητοι κι οι τρεις μαζεύαμε τα αμάζευτα. «Θα τα ξαναφτιάξω όλα, στον λόγο μου» τους είπα όταν κάτσαμε να φάμε. (σ. 45)

Ένα πράγμα είχα τονίσει στα παιδιά: «Ό,τι και να γίνει εδώ μέσα, εσείς τις σπουδές σας». (σ. 49)

Η Τασούλα, επίσης, τηρεί μια προστατευτική και συνάμα προοδευτική στάση, ενημερώνοντας τα παιδιά της και τους φίλους τους για την προφύλαξη στο σεξ. Η προοδευτική αυτή στάση, που μπορεί να υποθέσει κανείς ότι δεν ήταν η πλέον συνηθισμένη και αναμενόμενη (όπως δείχνουν και οι περιγραφόμενες αντιδράσεις των εφήβων), φέρνει ίσως στον νου του αναγνώστη την προοδευτική στάση του πατέρα της Τασούλας, όπως την έχει αναγνωρίσει η ίδια.

Τους βάζω όλους κάτω και τους μιλάω. «Προσέξτε, δεν θα είστε χαλαροί. Χωρίς σκουφάκια δεν θα πάτε πουθενά – δεν θα κάνετε τίποτα». Ξεράθηκαν

⁹⁶ Κώστας Γεμενετζής, *Μητέρα, ψυχαναλυτής και ψυχανάλυση στο φως της ελληνικής εννόησης της ανάγκης*, Ανακοίνωση στο Διεθνές Ψυχαναλυτικό Συνέδριο των Δελφών, Ιούλιος 1989, σ. 1-22. Ανακτήθηκε 20 Δεκεμβρίου 2020 από https://docs.google.com/document/d/1_IcACvPgvVursAMO_GccPvXUzDb4yLMLn1omLmyBH0/edit#heading=h.hxlvkhu9d72k

στα γέλια, ντρεπόντουσαν κιόλας, αλλά με άκουσαν με πολλή προσοχή. Και κάτι σαν θαυμασμό, ειδικά τα κορίτσια. (σ. 38)

Η μητρική της φροντίδα και τάση για προστασία των παιδιών της βρίσκει μια απόλυτη και πολύ δυναμική έκφραση, όταν, προκειμένου να υπερασπιστεί τον γιο της μετά από ένα περιστατικό άσκησης βίας σε βάρος του από τον Θεόφιλο, ορμητικά επιτίθεται στον άντρα της, υπερβαίνοντας τον φόβο της που πήγαζε από τη γνώση της ιστορίας του κακοποιητικού πατέρα του άντρα της.

Κι όπως με κοιτούσε ξαφνιασμένος, ορμάω και του αστράφτω δυο χαστούκια και του μπήγω τα νύχια μου στο λαιμό.

«Τι κάνεις, μωρή σκρόφα;» λέει και ορμάει κι εκείνος.

Όσες έφαγα τόσες έφαγε. Μπορεί και να του 'ριξα περισσότερες εγώ!

Και το χάρηκα!

Ήταν η πρώτη φορά που δεν με φόβισε η ιστορία με τον πατέρα του.

Τη σκέφτηκα, για να είμαι ειλικρινής, αλλά ήταν τόση η οργή μου για τον γιο μου, που δεν με ένοιαξε. Καθόλου! (σ. 52-53)

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η αφήγησή της σχετικά με την κόρη της, καθώς σε αυτήν μπορούμε να διακρίνουμε την ύπαρξη ενός μοτίβου και συνάμα τη διάρρηξή του. Συγκεκριμένα, η κόρη της Τασούλας σπούδασε στη Νοσηλευτική, ενώ στόχευε και εκείνη στην Ιατρική, με την πρωταγωνίστρια να εξηγεί ότι δεν πέτυχε στην Ιατρική, γιατί ερωτεύτηκε – μια ιστορία που θυμίζει τη δική της. Μάλιστα, η Τασούλα είχε αντιρρήσεις για τον σύντροφο της Σοφίας, όπως ακριβώς και ο δικός της πατέρας για τον Θεόφιλο. Ωστόσο, στην πορεία η Σοφία σπάει αυτό το διαγενεακό μοτίβο των δύο γυναικών, καθώς απομακρύνεται αποφασιστικά από τον σύζυγό της.

Αυτόν πάντως που βρήκε δεν τον ήθελα – κάτι δεν με άρεσε πάνω του από την πρώτη στιγμή. Και είχα δίκιο – στην πορεία αποδείχτηκε ίδιος ο Θεόφιλος. Κι έλεγα μέσα μου: «Αχ, Τασούλα, τώρα καίγεσαι όπως τότε ο πατέρας σου». (σ. 56)

Μαμά εγώ παίρνω το παιδί και πάω στον Χριστόφορο, με βρήκε δουλειά στο νοσοκομείο του. Μαμά, αυτός είναι ο μόνος τρόπος να μη με κυνηγήσει και λυγίσω όπως εσύ με τον πατέρα μου. (σ. 57)

6.3 Ο Θεόφιλος και τα μυστικά στην οικογένεια

Η διερεύνηση και επεξεργασία μυστικών που υπάρχουν στις οικογένειες των αναλυόμενων έχει αποτελέσει ένα αποκαλυπτικό πεδίο της ψυχανάλυσης. Αυτό γιατί η ύπαρξη μυστικών διαμορφώνει καθοριστικά τις οικογενειακές σχέσεις με συνειδητό και ασυνείδητο τρόπο, δημιουργεί πιθανές συμμαχίες και διεργασίες που ρυθμίζουν την οικογενειακή επικοινωνία στη βάση ύπαρξης των μυστικών αυτών. Η ενσυνείδητη διατήρηση σημαντικών μυστικών μέσα στην οικογένεια συνδέεται με επιθετικές και σαδιστικές τάσεις. Η καθοριστικότητα των οικογενειακών μυστικών στη ζωή των μελών της οικογένειας διαφαίνεται με εναργή τρόπο στην τέχνη, όπως χαρακτηριστικά έχουμε δει στην ιστορία του Οιδίποδα⁹⁷.

Στις *Πέντε Στάσεις* το μυστικό στην οικογένεια της Τασούλας και του Θεόφιλου αφορά τη γονεϊκή οικογένεια του δεύτερου: συγκεκριμένα πρόκειται για το συγκλονιστικό γεγονός ότι ο κακοποιητικός πατέρας του δολοφόνησε τη μητέρα του, με τα παιδιά της οικογένειας να βρίσκονται έκτοτε εγκαταλελειμμένα και να διασκορπίζονται. Η Τασούλα μαθαίνει αυτήν την ιστορία, χωρίς όμως να το αποκαλύψει στον άντρα της, πολλά χρόνια αργότερα. Η επίγνωση αυτού του οικογενειακού υπόβαθρου του Θεόφιλου τη γεμίζει φόβο, τον οποίο (όπως προαναφέρθηκε) υπερβαίνει μόνο προς υπεράσπιση των παιδιών της.

Τινάχτηκα απ' το κρεβάτι τρέμοντας και κόλλησα τη μούρη μου στη μύτη του: «Βρε άθλιε, τολμάς να πιάσεις στο στόμα σου τους γονείς μου, αυτούς τους άγιους ανθρώπους που σου χάρισαν τους κόπους μιας ζωής; Μιλάς εσύ; Με πατέρα φονιά; Που σκότωσε τη μάνα σου και σας άφησε στους πέντε δρόμους;»

Είχε καταπιεί τη γλώσσα του. Μόνο με κοιτούσε.

⁹⁷ T.J. Jacobs, "Secrets, Alliances and Family Fictions: Some Psychoanalytic Observations", *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 28 (1), 1980, 21-42. doi: 10.1177/000306518002800102 .

Κι εγώ τον είπα ό,τι δεν τον είχα πει τόσα χρόνια. Όσα ήξερα τριάντα πέντε χρόνια του τα πέταξα στα μούτρα εκείνο το βράδυ. [...]

Είχε πάθει ταρακόυλο. Δεν ήξερε τι να κάνει, πώς να αντιδράσει. Μετά από ώρα ψέλλισε: «Πότε το έμαθες;».

«Πέντε χρόνια παντρεμένοι, τότε που πήγαμε στο χωριό σου. Με είπαν, μπράβο τέτοια κοπελάρα από σπίτι να πάρει τον γιο του φονιά». (σ. 66-68)

Οι εξωσυζυγικές σχέσεις του Θεόφιλου υπήρξαν ακόμα ένα πεδίο που εκείνος επεδίωκε να κρατήσει κρυφό. Η Τασούλα αφηγείται πώς έμαθε, όταν τα παιδιά της ήταν στην εφηβεία, ότι εκείνος είχε δημιουργήσει παράλληλη σχέση, συζώντας μάλιστα με την άλλη γυναίκα. Μετά από την αποκάλυψη αυτής της μυστικής, παράλληλης ζωής του, η Τασούλα κινήθηκε προς την κατεύθυνση του χωρισμού, όμως οπισθοχώρησε σκεπτόμενη ότι ήταν προτιμότερο για τα παιδιά να μείνουν μαζί οι δύο γονείς. «Είχα μείνει άγαλμα. Την κοιτούσα με γουρλωμένα μάτια και δεν έβγαινε ανάσα. Λέει: «Δεν ξέρω τι θα κάνεις, κορίτσι μου, όφειλα να σ' τα πω. Από κει και πέρα...» (σ. 43). Στην αφήγηση της Τασούλας αναδεικνύεται η αναπαραγωγή ενός μοτίβου που ξεκινάει από τον πατέρα του Θεόφιλου και αναπαράγεται από τον ίδιο, αφού και οι δύο έχουν εξωσυζυγικές σχέσεις εξαπατώντας τις συζύγους τους. Μιλώντας για τον πατέρα του άντρα της λέει ότι «Όλοι ερχόντουσαν με τις οικονομίες τους εξόν απ' αυτόν. Τα έτρωγε όλα στις γυναίκες» (σ. 17).

Ούτε στον πατρικό του ρόλο ο Θεόφιλος ανταποκρίνεται επάξια. Αποδεικνύεται αδιάφορος να φροντίσει τα παιδιά και την οικογενειακή εστία, ακόμα και σε τυπικό επίπεδο ανάληψης οικονομικής ευθύνης: «[...] δεκάρα δεν έδινε στο σπίτι. [...] Τα παιδιά δεν ξέραν το χαρτζιλίκι του. [...] Ερχόντουσαν οι λογαριασμοί, τους έβλεπε και τους άφηγε» (σ. 35). Γίνεται κακοποιητικός προς τα παιδιά του, με πολλές εκφάνσεις της κακοποίησης. Η Τασούλα αφηγείται ένα περιστατικό κακοποίησης του γιου τους, που ξεκινά με ψυχολογική βία και οικονομική εκμετάλλευση του Χριστόφορου και κλιμακώνεται στην άσκηση σωματικής βίας σε βάρος του εφήβου: «Και τότε εκείνος του άστραψε τρία σκαμπίλια» (σ. 52). Είναι εκείνη η στιγμή κατά την οποία η Τασούλα εκρήγνυται εναντίον του, υπερασπιζόμενη τον γιο της. Χαρακτηριστική της κακοποιητικής του συμπεριφοράς είναι και η σκηνή στην οποία κλειδώνει εκτός σπιτιού την έφηβη κόρη τους –η οποία αναγκάζεται να διανυκτερεύσει σε συγγενικό σπίτι–, επειδή εκείνη άργησε να

επιστρέψει μετά από βραδινή της έξοδο: «Έντεκα και πέντε πήγε ο βλαμμένος κι έβαλε τον σύρτη. Βάζει η μικρή το κλειδί κι η πόρτα δεν ανοίγει» (σ. 47).

Ο Θεόφιλος παρουσιάζεται από πολύ νωρίς, ήδη από την πρώτη νύχτα του γάμου τους, να έχει μια στάση απαξιωτική και επιθετική προς την Τασούλα, σε αντίθεση με την αρχική προσέγγιση που της επιφύλαξε και η οποία την είχε γοητεύσει. Στην πορεία της κοινής τους ζωής αποδεικνύεται πολλάκις άπιστος και αναξιόπιστος, ενώ γίνεται επιθετικός και βίαιος ακόμα και προς τα παιδιά. Ωστόσο, όταν πια αρρωσταίνει με καταληκτική νόσο, μιλάει με εξομολογητικό τόνο τόσο στη γυναίκα του όσο και στον ιερέα, εκμυστηρευόμενος την αγάπη του για εκείνη:

«Τι να αισθάνομαι, μωρή χαζοβιόλα;» λέει. «Σ' αγάπησα πολύ, σε λάτρεψα. Κι ακόμη σε λατρεύω». Έτσι επί λέξει. (σ. 72)

«Ο Θεόφιλος είναι βαθιά μετανιωμένος Τασούλα. Με είπε “την αγάπησα πολύ τη γυναίκα μου, πάτερ, αλλά δεν της το 'δειξα ποτέ. Ήμουν λίγος απέναντί της. Δεν αισθάνομαι αντάξιός της”». (σ. 72-73)

Στο σημείο αυτό της εξομολόγησης του Θεόφιλου μπορεί ο αναγνώστης να αναρωτηθεί αν και κατά πόσο ένας άνθρωπος με τη βιωμένη εμπειρία του Θεόφιλου θα μπορούσε πράγματι να εκφράσει την αγάπη και την αφοσίωσή του με τρόπο σταθερό και φροντιστικό. Τα παιδιά που έχουν βιώσει βία και κακοποίηση στην οικογένεια φαίνεται ότι έχουν εξίσου τάσεις επιθετικότητας όσο και αμφιθυμίας, και είναι πιθανό να αναπαραγάγουν αργότερα στις υπόλοιπες σχέσεις τους αυτά τα μοτίβα που εγκαθιδρύθηκαν στην πρώιμη παιδική ηλικία⁹⁸. Ο Θεόφιλος έχει υπάρξει ως παιδί μάρτυρας ακραίας βίας εκ μέρους του πατέρα του και έχει βρεθεί να βιώνει την απώλεια της μητέρας και εν γένει της φροντίδας. Αυτά του τα βιώματα μοιάζει να εγκατέστησαν στον ψυχισμό του μηχανισμούς που κατέστησαν ανέφικτη τη δημιουργία πραγματικών σχέσεων συναισθηματικής εγγύτητας, τρυφερότητας και ασφάλειας.

Μια ρωγμή σε αυτήν την αδυναμία του Θεόφιλου να σχετιστεί σε σχέσεις οικειότητας και αγάπης αποκαλύπτεται στη μόνη τρυφερή σκηνή που περιγράφεται να έχει με τα παιδιά του. Ενώ η Τασούλα έχει επισημάνει ότι δεν τους προσφέρει

⁹⁸ John Bowlby, *A Secure Base. Parent-Child Attachment and Healthy Human Development*, Routledge, London 1988, σ. 77-92.

ούτε τα βασικά υλικά αγαθά, διευκρινίζει ότι τους έφερνε σοκολάτες. Ο Θεόφιλος εξηγεί αυτήν του την κίνηση ως μια κίνηση επανορθωτική της τραυματικής ματαίωσης που ο ίδιος μαζί με τα αδέρφια του βίωσε ως παιδί από τον πατέρα του:

«Δεν μπορείς να φανταστείς τι σημαίνει σοκολάτα για μένα. Θυμάμαι τον πατέρα μου: ερχόταν απ' τη Ρουμανία, πάντα με άδεια χέρια, και πριν πάει στο καφενείο, αγόραζε απ' το μπακάλικο σοκολατίτσες και τις μοίραζε στα παιδιά του χωριού. Κι εμείς, πέντε αδέρφια, καθόμασταν σε μια γωνιά και κοιτούσαμε...». (σ. 36)

6.4 Η αίσθηση του καθήκοντος και το Υπερεγώ

Το Υπερεγώ αναπαριστά –σε αντίθεση με την ενορμητική ενέργεια που εκπηγάζει από το Αυτό– την προσωπική αίσθηση του ανθρώπου για το σωστό και το λάθος⁹⁹. Ρυθμίζει την τάση του ανθρώπου να συμπεριφέρεται με τρόπους κοινωνικά αποδεκτούς¹⁰⁰.

Στον ψυχισμό της Τασούλας, όπως πλευρές του αναδεικνύονται στη συγκεκριμένη αφήγηση, φαίνεται ότι το Υπερεγώ και οι εντολές του κατέχουν κυρίαρχη θέση. Δηλώνει η ίδια ότι σε μικρές πτυχές της καθημερινότητας και της λειτουργίας του νοικοκυριού, για το οποίο έχει αναλάβει πλήρη ευθύνη, θέτει υψηλές απαιτήσεις από τον εαυτό της και δεν αποδέχεται να τις μετριάσει, ακόμα και όταν γίνονται πηγές κούρασης:

Τον πιο πολύ χρόνο με τον έτρωγε το σίδερο. Ώρες ολόκληρες. Γιατί τα περνούσα όλα, ακόμα και τα εσώρουχα και τις κάλτσες. Δεν μπορούσα να διανοηθώ πως θα έμπαινε κάτι στο συρτάρι μου ασιδέρωτο. Γιατί; Ξέρω 'γω, γιατί είχα κάλο στον εγκέφαλο. [...]

Δεν με πάει η καρδιά. Από φοιτήτρια ήμουν έτσι [...]. (σ. 12)

⁹⁹ Florin George Calian, «Plato's Psychology of Action and the Origin of Agency», στο *Affectivity, Agency and Intersubjectivity*, σ. 9-22, L'Harmattan, Budapest, 2012, σ. 17-19.

¹⁰⁰ Sanobar Hussaini, “Id, Ego, Superego: An Analysis of Rabindranath Tagore’s *The Home and the World*”, *International Journal of Biomedicine & Life Sciences (IJBL)*, 4 (1), 2019, σ. 12.

Βέβαια, η Τασούλα αναγκάστηκε να συμμορφωθεί σε εξωτερικά επιβεβλημένους κανόνες πολύ νωρίς στη σχέση της με τον Θεόφιλο και μάλιστα ήδη από την ξεχωριστή περίοδο της πρώτης της εγκυμοσύνης. Έχοντας το πρώτο βράδυ του γάμου τους ανακαλύψει το επιθετικό πρόσωπο του άντρα της, αντιλαμβάνεται ότι η ζωή της δίπλα του πρόκειται να αποτελέσει έναν «Γολγοθά», όπως χαρακτηριστικά λέει, όμως δεν εμπιστεύεται τη δυσφορία της ούτε καν σε κοντινά της πρόσωπα, ίσως ανησυχώντας για πιθανά αρνητικά σχόλια: «Έλεγα διάφορες δικαιολογίες – πού να τολμήσω να πω την αλήθεια» (σ. 26). Μπροστά στο ενδεχόμενο αποκάλυψης της δυσάρεστης εμπειρίας του γάμου της, η Τασούλα αισθάνεται τόσο φόβο εξαιτίας του βίαιου οικογενειακού παρελθόντος του άντρα της, όσο και ντροπή, γεγονός που αποκαλύπτει την ισχυρή επίδραση στον ψυχισμό της της επιθυμίας του Υπερεγώ για κοινωνική συμμόρφωση: «Δεν έλεγα λέξη. Από τη μια ντροπή, απ' την άλλη ο φόβος» (σ. 31). Είναι για εκείνη επιτακτικό το να προφυλάξει τη γονεϊκή της οικογένεια και τη φήμη της στο χωριό από πιθανές μομφές και απαξιωτικά σχόλια του κοινωνικού περίγυρου: «Την παρακαλούσα μόνο να μην πει τίποτα στο χωριό» (σ. 48).

Η απόφασή της να δεχτεί την επανένωση με τον Θεόφιλο μετά την αποκάλυψη ότι διατηρούσε παράλληλη εξωσυζυγική σχέση και συζούσε με την άλλη γυναίκα καθορίζεται από την πεποίθησή της ότι το σωστό για τα παιδιά της ήταν να μείνουν οι γονείς τους μαζί, έστω τύποις, προκειμένου να αποφευχθούν τα δυσμενή κοινωνικά σχόλια: «Δεν ήθελα τα παιδιά μου πάνω στην εφηβεία τους να είναι δακτυλοδεικτούμενα, παιδιά χωρισμένων γονιών» (σ. 46).

Η ύψιστη αίσθηση καθήκοντος για εκείνη αφορά η φροντίδα των παιδιών και της οικογενειακής εστίας, και μάλιστα με τέτοια επιμέλεια, που για την ίδια δεν έμενε προσωπικός χρόνος.

[...] εμένα ολόκληρη μέρα δεν με έφτανε με τόσες δουλειές που είχα να κάνω.
(σ. 10)

Ερχόμουν πάντα βιαστικά απ' τη δουλειά τρεις-τρεισήμι να φάμε κι ύστερα τα πιάτα να πλύνω, να συμμαζέψω, να διαβάσω τα παιδιά, να βάλω πλυντήριο, σίδερο. (σ. 10)

Επειδή έλειπα ώρες στη δουλειά, ήθελα μετά να είμαι στο σπίτι με τα παιδιά, να μην τους λείψει τίποτα. Και την πίτα τους θα έπρεπε να κάνω, και το κέικ τους και το παγωτό τους. Ήθελα να τα έχουν όλα, να μη λένε «να η μάνα μας δουλεύει και δεν μπορεί να μας φροντίζει». (σ. 10)

Εγώ να πάρω απέξω; Ούτε να το διανοηθώ μπορούσα. Ακόμα και πίτσα όταν θέλαν τα παιδιά εγώ την έφτιαχνα. Είχα κάθε μέρα έτοιμο μαγειρευτό φαγητό. (σ. 11)

Όλα περνούσαν από το χέρι μου, γιατί δεν μπορούσα ν' αφήσω εγώ το σπίτι μου άδειο. (σ. 35)

Φαίνεται ότι η ανταπόκριση σε κοινωνικούς κανόνες έχει καθορίσει τις επιλογές της Τασούλας και ότι την έχει κάνει να παρακάμπτει τις προσωπικές της ανάγκες και επιθυμίες. Οι κοινωνικές νόρμες και η ιδανική εικόνα της αφοσιωμένης μητέρας και συζύγου έχουν ριζώσει στον ψυχισμό της. Με το Υπερεγώ να αντιπροσωπεύει ενδοψυχικά αυτές τις διαστάσεις, δηλαδή την ιδανική εικόνα εαυτού, τους κανόνες και τις ηθικές απαγορεύσεις (όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 4.1), αξίζει να δούμε τη διαδρομή σχηματισμού του και να διερευνήσουμε τι νόημα παίρνει αυτή η διαδρομή στη ζωή της Τασούλας.

Το Υπερεγώ συνδέεται με τις έννοιες της τελειοθρίας και της ενασχόλησης με το σωστό και το λάθος¹⁰¹. Διαμορφώνεται μέσα από διαδικασίες εσωτερικεύσης ήδη από την παιδική ηλικία των γονεϊκών προτύπων ή άλλων φιγούρων με ισχύ, καθώς και πολιτισμικών παραμέτρων. Αυτή η εσωτερικευμένη αναπαράσταση του γονέα ή της ισχυρής φιγούρας μπορεί να συντίθεται τόσο από πραγματικά δεδομένα όσο και από τη φαντασία, καθώς και από προβολές του εαυτού. Συμπληρωματικά, μέσα από τη θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων, το Υπερεγώ γίνεται αντιληπτό ως αναπαράσταση της σχέσης του παιδιού με το γονιό, και όχι ως εσωτερικευμένος γονέας¹⁰².

Στην ιστορία της Τασούλας έχει φανεί ότι ο πατέρας της έχει αποτελέσει για την ίδια σημαντική φιγούρα, την έχει εμπνεύσει και, παρά την αντίρρησή του στον

¹⁰¹ Anthony Bateman και Jeremy Holmes, *Introduction to Psychoanalysis, Contemporary Theory and Practice*, Routledge, London 1995, σ. 35.

¹⁰² Στο ίδιο.

γάμο της, έχει αποτελέσει το κύριο στήριγμά της. Μπορούμε, έτσι, να αναρωτηθούμε πώς η Τασούλα εσωτερικεύσε αυτήν την πατρική φιγούρα που ενθάρρυνε και φρόντιζε την κόρη του, καθώς και πώς την επηρέασε αυτή η σχέση ενδιαφέροντος και υποστήριξης, στην κατεύθυνση του να νιώθει και η ίδια ότι πρέπει να ανταποκρίνεται σε υψηλές ηθικές επιταγές.

Συνολικά, η Τασούλα φαίνεται ότι έχει εσωτερικεύσει μια «εντολή» να παραμείνει υποδειγματική στους ρόλους της, σύμφωνα με τους κυρίαρχους ηθικούς και κοινωνικούς κανόνες. Το ότι για τόσες δεκαετίες έμεινε στο ίδιο σπίτι με έναν άνθρωπο για τον οποίο ήξερε από πολύ νωρίς ότι ήταν ακατάλληλος για εκείνη, μοιάζει ως απόρροια αυτής της εσωτερικευμένης ηθικής επιταγής και μιας υψηλής δέσμευσης στο καθήκον που ο κάθε ρόλος της επιβάλλει. Αντίστοιχα με αφοσίωση και δέσμευση προς τα παιδιά της λειτουργεί στον μητρικό της ρόλο. Αυτή η αφοσίωση και η ανταπόκριση στο καθήκον φαίνεται και στο ότι έχει κερδίσει μεγάλη εκτίμηση από τους συναδέλφους της στον χώρο δουλειάς της, το νοσοκομείο, οι οποίοι πολύ πρόθυμα τη βοηθάνε στην περίθαλψη του Θεόφιλου.

Άραγε μπορεί να αποτυπώνεται μια έκφραση παραπόνου στη φράση της Τασούλας; «Δεν είχα χρόνο να σκεφτώ για τον εαυτό μου» (σ. 10). Η Τασούλα πέρασε όλη την ως το αφηγηματικό παρόν ενήλικη ζωή της σε μια σχέση ιδιαίτερα καταπιεστική και ακυρωτική για την ίδια, στην οποία παρέμεινε, παρά τις ευκαιρίες να αποδεσμευτεί, και έχοντας αφοσιωθεί πλήρως στη φροντίδα των παιδιών και στη δουλειά της. Στα πενήντα πέντε της πλέον χρόνια, έχοντας χωρίσει από τον Θεόφιλο και έπειτα έχοντας σταθεί στο πλάι του μέχρι τον θάνατό του, μπορούμε να αναρωτηθούμε αν αναδύεται μια εσωτερική της φωνή που εκφράζει τη μετάνοια για το ότι δε χώρισε νωρίτερα, στα λόγια της «Κορίτσι μου, εγώ δεν την ξανάφτιαξα¹⁰³ στα τριάντα τρία μου, θα τη φτιάξω στα πενήντα πέντε;» (σ. 58).

¹⁰³ Απαντάει στην ερώτηση της κόρης της αν προτίθεται να «ξαναφτιάξει τη ζωή της».

Συμπεράσματα

Οι χαρακτήρες των δύο έργων του Μάκη Τσίτα ξεδιπλώνουν τις προσωπικές τους ιστορίες με τρόπο ιδιαίτερα αποκαλυπτικό, πηγαίο και παραστατικό. Ο συγγραφέας δίνει στους δύο αφηγηματικούς μονολόγους πρόδηλες ψυχογραφικές διαστάσεις. Με βάση τα θεωρητικά εργαλεία της ψυχανάλυσης κατανοήσαμε πληρέστερα το οικογενειακό υπόβαθρο των δύο πρωταγωνιστών και πώς μέσα από τις πρώιμες εμπειρίες της ζωής τους διαμορφώθηκαν οι ενδοψυχικές συγκρούσεις που καθόρισαν τις επιλογές και την πορεία της ζωής τους.

Στη ζωή του Χρυσοβαλάντη, του πρωταγωνιστή του *Μάρτυς μου ο Θεός*, κυριαρχεί η αδυναμία συναισθηματικής οικειότητας και σύνδεσης με τους άλλους και μια τέτοια ένταση και πολυπλοκότητα ενδοψυχικής σύγκρουσης, που τον κατατρώχει και τον αφήνει χωρίς ικανοποίηση και ψυχική γαλήνη. Μοιάζει διαρκώς σε ψυχική εκκρεμότητα και προσμονή ενός θαύματος, που σταθερά ματαιώνεται. Διαμορφώνει φαντασιωσικούς κόσμους που παραμένουν απροσπέλαστοι, ενώ βιώνει τον κόσμο και τους άλλους ως δυνητικές απειλές. Η πολυδιάστατη κακοποίηση που έχει υποστεί ως παιδί –ψυχική, σωματική, σεξουαλική– από πολλά πρόσωπα, και μάλιστα από φιγούρες εμπιστοσύνης και φροντίδας όπως οι γονείς, έχει σφραγίσει τον ψυχισμό του και παραμένει ανεπούλωτο τραύμα. Η πορεία αυτή της ζωής του οδηγεί προς την κορύφωση της αφήγησης, που είναι η ψυχιατρική νοσηλεία του Χρυσοβαλάντη, με εκδηλώσεις που προσιδιάζουν στο φάσμα των ψυχωτικών διαταραχών.

Στις *Πέντε Στάσεις*, η Τασούλα κάνει μια αναδρομική αφήγηση της ενήλικης ζωής της, δηλαδή της τελευταίας τριακονταετίας. Εξ αρχής παρομοιάζει τη ζωή της με Γολγοθά, εξαιτίας του γάμου της σε πολύ νεαρή ηλικία με έναν άντρα σημαντικά μεγαλύτερό της, ο οποίος αποδείχτηκε άπιστος, επιθετικός και κάθε άλλο παρά φροντιστικός για την οικογένειά του. Ωστόσο, η Τασούλα εξιστορεί την προσωπική της ιστορία λυτρωμένη από όσα την ταλαιπώρησαν και την περιόρισαν, έχοντας ήδη κατορθώσει να αντιταχθεί στον σύζυγό της και να χωρίσουν λίγο καιρό πριν, ενώ στο αφηγηματικό παρόν εκείνος έχει πεθάνει μετά από σύντομη νοσηλεία του κατά την οποία η Τασούλα τον συντρόφευσε. Στη ζωή της φάνηκε να κυριάρχησε η αίσθηση του καθήκοντος και η ανταπόκρισή της σε ηθικές επιταγές, που με ψυχαναλυτικούς όρους σχετίζονται με το Υπερεγώ. Με τη φιγούρα του πατέρα της να κατέχει δεσπόζουσα θέση στην αφήγησή της και να επενδύεται με συναισθήματα αγάπης και

τρυφερότητας, καθώς και με βαθιά εκτίμηση και θαυμασμό, αντιλαμβανόμαστε ότι η διαμόρφωση της ενδοψυχικής πραγματικότητας της Τασούλας καθορίστηκε από τη σχέση της με αυτόν τον πατέρα και από το γεγονός της διαφωνίας του με την επιλογή του συζύγου της.

Θεωρούμε ότι η ερευνητική ενασχόληση με τα δύο έργα του Μάκη Τσίτα μπορεί να συνεχιστεί και πέραν της παρούσας εργασίας. Κατά το παρόν εγχείρημα θεματικής ανάλυσης και ψυχαναλυτικής ανάγνωσης του λόγου των δύο πρωταγωνιστών ομολογουμένως περιοριστήκαμε, δεδομένης της έκτασης της εργασίας. Ο μεστός και ιδιαίτερα αναπαραστατικός λόγος του παρέχει πλούσιο ερευνητικό υλικό. Για μελλοντική διερεύνηση προτείνεται η μελέτη των κειμένων αυτών με εργαλεία συγκεκριμένες πλευρές και θεματικές των προτεινόμενων θεωριών.

Μέσα από αυτήν την πραγμάτευση υπό το πρίσμα της ψυχαναλυτικής κριτικής, θεωρούμε ότι προκύπτουν συμπεράσματα αξιοποιήσιμα τόσο για τη φιλολογική μελέτη της λογοτεχνίας, όσο και για την ψυχοθεραπευτική πρακτική.

Ξεκινώντας από τη φιλολογική μελέτη των λογοτεχνικών κειμένων, βλέπουμε ότι η αξιοποίηση των ψυχαναλυτικών θεωρητικών εργαλείων μπορεί να προσφέρει τη θεωρητική βάση για την κατανόηση και την ερμηνεία τους. Η ψυχαναλυτική κριτική προσφέρει μια θεωρητική βάση καθολική και με διαχρονικό χαρακτήρα, υπό την έννοια ότι βασίζεται σε αντίστοιχου χαρακτήρα θεωρητικά εργαλεία. Αξιοποιώντας τα ψυχαναλυτικά θεωρητικά εργαλεία μπορούμε να προσεγγίζουμε τη λογοτεχνία με έναν συνεκτικό τρόπο. Κάποιοι ακόμα και σήμερα ασχολούνται με την ψυχοκριτική του συγγραφέα, αλλά είναι κάτι το πεπερασμένο όπως έχει αποδειχτεί από την σύγχρονη έρευνα¹⁰⁴.

Συμπερασματικά, η ψυχαναλυτική θεωρία αξιολογείται ως ένα σημαντικό εργαλείο στην κριτική επεξεργασία ενός λογοτεχνικού έργου. Συνάμα, η λογοτεχνία αξιοποιεί την ψυχανάλυση δημιουργικά, ενισχύοντας έτσι την ποιότητα του ίδιου του έργου. Στην ανάγνωση, τη μελέτη και τη διδασκαλία της λογοτεχνίας, η

¹⁰⁴ Η Ψυχοκριτική στηρίζεται στην ψυχαναλυτική θεωρία του ασυνειδήτου και επιχειρεί να διερευνήσει το ασυνείδητο, το Εγώ και το περιβάλλον του δημιουργού. Αναζητά, δηλαδή, τον «προσωπικό μύθο» του λογοτέχνη και φέρνει έτσι σε επαφή την επιστήμη και την τέχνη. Άλλωστε, οι κλασικοί ψυχαναλυτές θεωρούν το έργο της γραφής ως ένα σύμπτωμα, του οποίου η μελέτη συμβάλλει στην προσέγγιση του ψυχικού κόσμου του συγγραφέα.

Ε. Σινοπούλου, *Ο Ηρώας και το Σύμπλεγμα: ο Οιδίπους στη Γαλλία μετά τον Σοφοκλή και τον Freud*. Διατριβή (PhD), 2010, σ. 12-13. Ανακτήθηκε 5 Ιανουαρίου 2021 από <http://pandemos.panteion.gr:8080/fedora/objects/iid:4445/datastreams/PDF1/content>.

ψυχαναλυτική οπτική μπορεί να συμβάλει στη διάνοιξη νέων δυνατοτήτων και πεδίων¹⁰⁵.

Επιπλέον, σε ό,τι αφορά τη διδασκαλία της λογοτεχνίας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, προτείνεται ο εμπλουτισμός των πανεπιστημιακών σπουδών όσων πρόκειται να διδάξουν στη συνέχεια τη λογοτεχνία με μαθήματα Ψυχολογίας και ψυχανάλυσης, καθώς κάτι τέτοιο θεωρείται ότι μπορεί να προσφέρει μια δημιουργική και γόνιμη ανατροφοδότηση της διδασκαλίας¹⁰⁶.

Παράλληλα, μέσα από τις επεξεργασίες και την έρευνα για την παρούσα εργασία εντοπίσαμε τις δυνατότητες και τα εργαλεία που η λογοτεχνία μπορεί να προσφέρει στην ψυχοθεραπευτική πρακτική.

Η θεραπευτική αξιοποίηση των βιβλίων, δηλαδή η λεγόμενη Βιβλιοθεραπεία, έχει τις ρίζες της στην ψυχοδυναμική ψυχοθεραπεία¹⁰⁷. Περιλαμβάνει την αφήγηση ιστοριών ή το διάβασμα συγκεκριμένων κειμένων/ποιημάτων που επιλέγει ο θεραπευτής, ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες και την καμπή ζωής κάθε θεραπευόμενου¹⁰⁸.

Η λειτουργία της Βιβλιοθεραπείας βασίζεται στην ψυχοδυναμική θεωρία και συγκεκριμένα στις διαδικασίες της ταύτισης του αναγνώστη/ θεραπευόμενου με τους ήρωες, τις ανάγκες, τις επιθυμίες, τα εμπόδιά τους, της κάθαρσης, δηλαδή της συναισθηματικής ανακούφισης, και της ενόρασης-κατανόησης των δικών του εμπειριών και θεμάτων μέσα από την ιστορία και τους χειρισμούς του κεντρικού χαρακτήρα¹⁰⁹. Σύμφωνα με έρευνα των Nancy M. Smith, Mark R. Floyd, Forrest Scogin και Christine S. Jamison, φαίνεται ότι τα οφέλη της βιβλιοθεραπείας σε θεραπευόμενους με κατάθλιψη εξακολουθούσαν να είναι φανερά τρία χρόνια μετά, γεγονός που υποδηλώνει την μακροπόθεση αποτελεσματικότητά της¹¹⁰. Βέβαια, πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι η Βιβλιοθεραπεία δεν μπορεί να αποτελέσει αυτοτελή

¹⁰⁵ M. Hossain, "Psychoanalytic Theory used in English Literature: A Descriptive Study", *Global Journal of Human-Social Science: G Linguistics & Education*, 17 (1), 2017, σ.1-7.

¹⁰⁶ Α. Αθανασοπούλου, «Σχεδιάσμα για μια Γραμματική της ποιητικής γλώσσας. (Σκέψεις και προτάσεις για τη διδασκαλία της Λογοτεχνίας)», στο Κ. Μπαλάσκας και Κ. Αγγελάκος (επιμ.) *Γλώσσα και Λογοτεχνία στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Πρακτικά Επιστημονικού Σεμιναρίου*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2005, σ. 23.

¹⁰⁷ Sarah J. Jack και Kevin R. Ronan, "Bibliotherapy: Practice and Research", *School Psychology International*, 29 (2), 2008, 161-182, doi:10.1177/0143034308090058, σ. 161.

¹⁰⁸ Τ. Ρόμπερτσον και Σ. Τσακαλάκη, «Βιβλιοθεραπεία / Θεραπεία μέσω Ποίησης / Θεραπευτική Δημιουργική Γραφή», στο *Ψυχοθεραπείες μέσω Εκφραστικών Τεχνών*, Το Έρμα, Αθήνα 2019, σ. 185.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 190.

¹¹⁰ Nancy M. Smith, Mark R. Floyd, Forrest Scogin και Christine S. Jamison, "Three-year follow-up of bibliotherapy for depression", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 65 (2), 1997, 324-327, doi:10.1037/0022-006x.65.2.324, σ. 326.

ψυχοθεραπευτική προσέγγιση, παρά μπορεί να αξιοποιείται ως εργαλείο στην εκάστοτε θεραπευτική διεργασία¹¹¹.

Από μια αφηγηματική οπτική, προτείνεται το ψυχοθεραπευτικό εργαλείο «fiction», δηλαδή η αξιοποίηση κατά την ψυχοθεραπευτική διαδικασία των αναφορών των θεραπευόμενων σε λογοτεχνικά, θεατρικά ή κινηματογραφικά έργα που τους αρέσουν. Η ψυχοθεραπευτική λογική πίσω από την πρακτική αυτή έγκειται στην εκτίμηση ότι μέσα από τις ιστορίες και τον σχολιασμό των συναισθημάτων των πρωταγωνιστών αυτών των έργων οι θεραπευόμενοι μιλούν για τους εαυτούς τους, καθώς βρίσκουν αυτόν τον τρόπο ασφαλέστερο από την πρωτοπρόσωπη αφήγηση. Σταδιακά, αφού ο/η θεραπευόμενος/η γράψει μια περίληψη του έργου και κληθεί να επιλέξει κάποιους κεντρικούς χαρακτήρες και να σχολιάσει τα συναισθήματα, τις πράξεις και τις προοπτικές τους, διαφαίνεται ότι μέσα από αυτούς μιλάει για την προσωπική του ιστορία και τους οικογενειακούς ρόλους και οπτικές που έχει ενσωματώσει. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία, οι θεραπευόμενοι εντοπίζουν τη δική τους φωνή, αμφισβητούν τους οικογενειακούς μύθους και αντιλαμβάνονται τις πλευρές που συμβάλλουν στην εξέλιξη¹¹².

Κλείνοντας την εργασία αυτήν, επισημαίνουμε ότι η προσπάθεια να φωτίσουμε πλευρές της ζωής και της ψυχοσυναισθηματικής πραγματικότητας των χαρακτήρων του Τσίτα με βάση τα ψυχαναλυτικά εργαλεία αποτέλεσε μια διαδικασία ενδιαφέρουσα, επίμοχθη και διαφωτιστική, αφού η γραφή των δύο μονολόγων υπήρξε χαρακτηριστικά ψυχογραφική και ανέδειξε τις διαστάσεις και τα βάθη των ενδοψυχικών τους συγκρούσεων. Η θεωρητική παραδοχή για τις πολλαπλές συσχετίσεις ανάμεσα στην ψυχανάλυση και τη λογοτεχνία μάς οδήγησε σε μια διαδρομή που θεωρούμε ότι μπορεί να ωφελήσει τη φιλολογική μελέτη, ενώ με τη σειρά της η φιλολογική ψυχαναλυτική προσέγγιση μπορεί να προσφέρει υλικό και για την ψυχοθεραπευτική επιστήμη.

¹¹¹ Debbie McCulliss, “Bibliotherapy: Historical and research perspectives” *Journal of Poetry Therapy*, 25 (1), 2012, 23-38. doi:10.1080/08893675.2012.654944, σ. 34.

¹¹² Athena Androutsopoulou, “Fiction as an aid to therapy: a narrative and family rationale for practice”, *Journal of Family Therapy* 23 (3), 2002, 278 - 295, doi: 10.1111/1467-6427.00184, σ. 293.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσσες

Αθανασοπούλου, Α., «Σχεδιάγραμμα για μια Γραμματική της ποιητικής γλώσσας. (Σκέψεις και προτάσεις για τη διδασκαλία της Λογοτεχνίας)», στο Κ. Μπαλάσκας και Κ. Αγγελάκος (επιστημονική επιμ.) *Γλώσσα και Λογοτεχνία στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Πρακτικά Επιστημονικού Σεμιναρίου*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2005.

American Psychiatric Association, *Διαγνωστικά Κριτήρια από DSM-5*, μτφ.-επιμ. Κώστας Γκοτζαμάνης, Ιατρικές Εκδόσεις Λίτσας, Αθήνα 2015.

Askofaré, Sidi., «Πέραν του Οιδιπόδειου Συμπλέγματος. Ποιος πατέρας;», *Champlacanian.gr*, χ.χ. Ανακτήθηκε 15 Δεκεμβρίου 2020 από <https://www.champlacanian.gr/el/Thema/%C2%ABPeran-toy-oidipodeiyou-symplegmatos%C2%BB-Poios-Pateras;/21> .

Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου Μ., και Μαυρίδου, Μ., «Αθήνα 2004. Στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης», *Γεωγραφίες*, τ.χ 7, 2004.

Ανακτήθηκε 15 Δεκεμβρίου 2020 από

http://archive.eclass.uth.gr/eclass/modules/document/file.php/MHXD237/Athina_sta%20monopatia%20tis%20pagosmiopoiisis.pdf

Baudry, Jean-Louis., «Ο Freud και η “λογοτεχνική δημιουργία”», στο Β. Καλλιπολίτης (επιμ.), *Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση*, Εξάντας, Αθήνα, 1990.

Γαλανάκη, Ε., «Μοναξιά: Σκέψεις για τη σχέση της με την Ψυχοπαθολογία και την Ψυχοθεραπεία», *Εγκέφαλος* 51, 2014, 16-27.

Γαλάνης, Π., «Ανάλυση δεδομένων στην ποιοτική έρευνα. Θεματική ανάλυση», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 2018, 35 (3) , 416-421.

Γεμεντζής, Κώστας, «Μητέρα, ψυχαναλυτής και ψυχανάλυσης στο φως της ελληνικής εννόησης της ανάγκης», Ανακοίνωση στο Διεθνές Ψυχαναλυτική Συνέδριο των Δελφών, Ιούλιος 1989, 1-22.

Ανακτήθηκε 20 Δεκεμβρίου 2020 από

https://docs.google.com/document/d/1__IcACvPgvVursAMO_GccPvXUzDb4yLMLn1omLmyBH0/edit#heading=h.hxlvkhu9d72k

- Γεωργοπούλου, Γ., «Ο Έρωτας και οι Διαπλοκές του με την Ενόρμηση της Ζωής και την Ενόρμηση του Θανάτου», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Μεταπτυχιακή εργασία, 2019.
Ανακτήθηκε 12 Δεκεμβρίου 2020 από <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2880310/theFile>
- Δραγώνα, Θάλεια, «Πατέρας, ο Ξεχασμένος Γονιός», στο Γ. Τσιάντης και Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Μωρά και Μητέρες. Ψυχοκοινωνική Ανάπτυξη και Υγεία στα δύο πρώτα χρόνια της ζωής*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1999.
- Ζερβός, Κ., «Μια Ψυχαναλυτική Ματιά στη Σημερινή Κρίση: Το Μοντέλο της Διαστροφής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135, Α΄ - Β΄ 2011, 271-287. Ανακτήθηκε 14 Δεκεμβρίου 2020 από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/6733/6462.pdf>.
- Freud, Sigmund, *Το Εγώ και το Αυτό*, Πλέθρον, Αθήνα, 2008.
- Freud, Sigmund, *Ο ποιητής και η Φαντασίωση*, Πλέθρον, Αθήνα, 2011.
- Freud, Sigmund, «Οι Μετασχηματισμοί της Ήβης», στο Γ. Στεφανάτος (επιμ.), *Ψυχανάλυση και Εφηβεία: Κλινικά και Θεωρητικά Ορόσημα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2013.
- Freud, Sigmund, *Λογοτεχνία, Τέχνη και Ψυχανάλυση*, Νίκας/Ελληνική Παιδεία Α.Ε., Αθήνα, 2017.
- Freud, Sigmund, *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, Νίκας/Ελληνική Παιδεία Α.Ε., Αθήνα, 2017.
- Jung, Carl, «Η ψυχολογία και η μελέτη της τέχνης», από το *Ψυχολογία και ποίηση* (1930), *Το Δέντρο*, 27 (4-5-1982, πρώτη περίοδος), μτφ. Μιράντα Σταυρινού.
- Κριτζάς, Β., «Ποιος είν' αυτός ο Μάκης Τσίτας;», *propaganda.gr*, 2014. Ανακτήθηκε 10 Δεκεμβρίου 2020 από <https://propaganda.gr/art/pios-aftos-o-makis-tsitas/>.
- Laplanche, Jean και Pontalis, Jean-Bertrand, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Κέδρος, Αθήνα, 1986.
- Λέκκα, Βάσια, *Ιστορία της ψυχιατρικής. Από τον Ιπποκράτη μέχρι το κίνημα της αντιψυχιατρικής και τον Michel Foucault*, Futura, Αθήνα, 2012.
- Liaudet, Jean-Claude, *Ο Freud με απλά λόγια. Εξηγώντας τον Freud στους γονείς*, μτφ. Αγγελική Πασσιά, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, 6^η έκδ.

- Λίποβατς, Θ., Παπαθεοδώρου, Π., (επιμ.), *Το νεωτερικό υποκείμενο εμπρός στο αίτημα του άλλου*, Νήσος, Αθήνα 2007. Ανακτήθηκε 26 Ιανουαρίου 2021 από <https://eclass.upatras.gr/modules/document/file.php/LIT2015/%CE%95%CF%81%CE%BC%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CE%AF%CE%B1%20%CF%84%CE%B7%CF%82%20%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%BD%CE%B7%CF%82.pdf>
- Lucas, R. και Michels, R., «Ψυχαναλυτικές Αντιπαραθέσεις. Η Σχέση Ψυχανάλυσης και Σχιζοφρένειας» *Βορειοελλαδική Ψυχαναλυτική Εταιρεία, χ.χ.* Ανακτήθηκε 17 Δεκεμβρίου 2020 από <http://www.nhpsych.gr/BPSE/t16.html> .
- Μπαζαρίδης, Κ., *Ψυχανάλυση και Λογοτεχνία. Ένα Αναγκαίο Συναπάντημα. Η Αυγή*, 2014.
- Μπακιρτζόγλου, Σάββας, «Αντικειμενοτρόπες Σχέσεις: Από την Αγάπη του Εαυτού (Ναρκισσιμός) στην Αγάπη των Άλλων. Η Περιπέτεια μιας Εξελικτικής Διαδρομής», *Epekeina.gr*, 2013. Ανακτήθηκε 9 Δεκεμβρίου 2020 από http://www.epekeina.gr/a_files/2013/AntikeimeSxeseis.pdf .
- Μπακιρτζόγλου, Σάββας, «Στοιχειώδεις Σημειώσεις επί των Ψυχώσεων», *Epekeina.gr.*, 2014. Ανακτήθηκε 11 Δεκεμβρίου 2020 από http://www.epekeina.gr/a_files/2014/Psychoseis_Sim.pdf .
- Μπρέννερ, Τσαρλς, *Στοιχειώδεις Εγχειρίδιο Ψυχανάλυσης*, μτφ. Ι.Ε. Σταθάκης, Πατάκης, Αθήνα, 2000.
- Παπαχριστόπουλος, Ν., Ντερριντά Λακάν, « Το Λογοτεχνικό Παράδειγμα και η Ex Nihilo Δημιουργία». *αληθεια*, Άνοιξη 2007, σ. 154-162.
- Πάππος, Απόστολος, «Μάρτυς μου ο θεός (νέα αναθεωρημένη έκδοση του βραβευμένου μυθιστορήματος), του Μάκη Τσίτα», *Elniplex.com*, 2020. Ανακτήθηκε 8 Δεκεμβρίου 2020 από <https://www.elniple.com/%CE%BC%CE%AC%CF%81%CF%84%CF%85%CF%82-%CE%BC%CE%BF%CF%85-%CE%BF-%CE%B8%CE%B5%CF%8C%CF%82-%CE%BD%CE%AD%CE%B1-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B8%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B7%CE%BC%CE%AD%CE%BD%CE%B7-%CE%AD%CE%BA%CE%B4/> .
- Πάππος, Απόστολος, «Πέντε στάσεις, του Μάκη Τσίτα (ο μονόλογος μιας γυναίκας)», *Elniplex.com*, 2020. Ανακτήθηκε 8 Δεκεμβρίου 2020 από <https://www.elniple.com/%CF%80%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B5>

-%CF%83%CF%84%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-
%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%AC%CE%BA%CE%B7-
%CF%84%CF%83%CE%AF%CF%84%CE%B1-%CE%BF-
%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CF%8C%CE%BB%CE%BF%CE%B3/ .

Ρόμπερτσον, Τ. και Τσακαλάκη, Σ., «Βιβλιοθεραπεία / Θεραπεία μέσω Ποίησης / Θεραπευτική Δημιουργική Γραφή», στο *Ψυχοθεραπείες μέσω Εκφραστικών Τεχνών*, Το Έρμα, Αθήνα, 2019.

Σαραντινού, Λ., «Κριτική: Μάκης Τσίτας – Πέντε στάσεις [Εκδόσεις Μεταίχμιο]», *Tetragwno.gr*, 2020.

Ανακτήθηκε 8 Δεκεμβρίου 2020 από

<https://tetragwno.gr/author/lefkisarantinou> .

Σηφακάκη, Γεωργία, «Η Ψυχαναλυτική Προσέγγιση του S. Freud», στο Γ. Ποταμιάνος κ.ά. (επιμ.) *Θεωρίες Προσωπικότητας και Κλινική Πρακτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.

Σινοπούλου, Ε., «Ο Ήρωας και το Σύμπλεγμα: ο Οιδίπους στη Γαλλία μετά τον Σοφοκλή και τον Freud», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Διδακτορική διατριβή, 2010.

Ανακτήθηκε 5 Ιανουαρίου 2021 από

<http://pandemos.panteion.gr:8080/fedora/objects/iid:4445/datastreams/PDF1/content> .

Σόλερ, Κ., *Η λογοτεχνική περιπέτεια ή η εμπνευσμένη ψύχωση (Ρουσσώ, Τζόνς, Πεσσόα)*, Ερατώ, Αθήνα 2003.

Στάμου, Γιάννης Ε., «Η ζωή του μέσου Έλληνα είναι γεμάτη αντιφάσεις», *Ελευθεροτυπία*, 2014.

Ανακτήθηκε 10 Δεκεμβρίου από

<http://www.enet.gr/?i=issue.el.home&date=09/10/2014&id=451215>

Στρατιδάκη, Σαμάνθα, «Η Ψυχαναλυτική Θεωρία μετά τον S. Freud», στο Γ. Ποταμιάνος κ.ά. (επιμ.) *Θεωρίες Προσωπικότητας και Κλινική Πρακτική*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.

Τζαβάρας, Θ., «Σχέση της Ψυχανάλυσης με τις Νόρμες και τις Κανονικότητες», *Νέα Εστία*, τχ. 1943, Απρίλιος 2011, 650-656.

Τσίτας, Μάκης, *Μάρτυς μου ο Θεός*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2020, 2^η έκδ.

Τσίτας, Μάκης, *Πέντε Στάσεις*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2020.

- Τσιώλης, Γ., «Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων», στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ.), *Ερευνητικές Διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες. Θεωρητικές – Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης*. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας, 2018, σ. 97-125.
- Υφαντής, Θ., *Ψυχαναλυτική Προσέγγιση της Σχιζοφρενικής Ψύχωσης*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2002. Μάθημα στην Εποπτεία-Επίβλεψη.
Ανακτήθηκε 20 Ιανουαρίου 2021 από <http://docplayer.gr/1976491-Psyhanalytiki-proseggisi-tis-shizofrenikis-psyhosis-th-yfantis-mathiua-stin-epopteia-epivlepsi-12-noevnrioy-2002.html>
- Φρόντ, Σίγκμουντ, *Η Σεξουαλική Ζωή του Ανθρώπου. Τέσσερις Μελέτες επάνω στη Θεωρία της Σεξουαλικής Ψυχολογίας*, Εκδόσεις Δαμιανός, Αθήνα, χ.χ.
- Φρόντ, Σίγκμουντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Εκδόσεις Μάρη, Αθήνα, 1953.
- Χατζόπουλος Θ. (επιμ.), *Ψυχανάλυση και Νεοελληνική Λογοτεχνία: Σταυροδρόμια*, Γαβρηλίδης, Αθήνα, 2013.

Ξενόγλωσσες

- American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, American Psychiatric Publishing, Arlington VA, 2013, 5th ed.
- American Psychological Association, *Dictionary*, χ.χ. Ανακτήθηκε 10 Μαρτίου 2021 από <https://dictionary.apa.org/introjection>.
- Androutsopoulou, Athena., “Fiction as an aid to therapy: a narrative and family rationale for practice”, *Journal of Family Therapy* 23 (3), 278-295, 2002. doi: 10.1111/1467-6427.00184.
- Bateman, Anthony και Holmes, Jeremy, *Introduction to Psychoanalysis, Contemporary Theory and Practice*, Routledge, London 1995.
- Benjamin, Jessica, “Father and daughter: Identification with difference—a contribution to gender heterodoxy”, *Psychoanalytic Dialogues*, 1 (3), 1991, 277-299. doi:10.1080/10481889109538900.
- Bowlby, John, “Maternal care and mental health”, *World Health Organization Monograph* (Serial No. 2), 1951.
- Bowlby, John, *A Secure Base. Parent-Child Attachment and Healthy Human Development*, Routledge, London 1988.

- Braun, V. και Clarke, V., “Thematic Analysis”, στο H. Cooper (επιμ.), *APA Handbook of Research Methods in Psychology*, American Psychological Association, Washington DC, 2012, 51-77.
- Bretherton, Inge, “The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth”, *Developmental Psychology*, 28 (5), 1992, 759-75. doi: 10.1037/0012-1649.28.5.759.
- Brooks, Peter, “The Idea of a Psychoanalytic Literary Criticism” *Critical Inquiry*, 13 (2), 1987, 334-348. doi: 10.1086/448394.
- Calian, Florin George, “Plato's Psychology of Action and the Origin of Agency”, στο *Affectivity, Agency and Intersubjectivity*, L'Harmattan, Budapest, 2012, 9-22.
- Casement, P., *On Learning from the Patient*, Routledge, London, 1990.
- McCulliss, Debbie, “Bibliotherapy: Historical and research perspectives” *Journal of Poetry Therapy*, 25 (1), 2012, 23-38. doi:10.1080/08893675.2012.654944
- Dalzell, H.J., “Childhood Sexual Abuse”, *Journal of Analytic Social Work*, 5 (1), 1997.
- Davies, J.M. και Frawley, M.G., “Dissociative processes and transference-countertransference paradigms in the psychoanalytically oriented treatment of adult survivors of childhood sexual abuse”, *Psychoanalytic Dialogues*, 2 (1), 1992, 189-218.
- Galdston, Richard, “The Domestic Dimensions of Violence: Child Abuse”, *The Psychoanalytic Study of the Child*, 36 (1), 1981, 391-414.
- Gonçalves, M. M., Matos, M. και Santos, A., “Narrative therapies and the nature of “unique outcomes” in the construction of change”, *Journal of Constructivist Psychology* January 2009, 1-23
- Gonçalves, M.M., Mendes, I., Ribeiro, A.P., L.E. Angus L.S. και Greenberg, “Innovative Moments and Change in Emotion-Focused Therapy: The Case of Lisa”, *Journal of Constructivist Psychology*, 23 (4), 2010, 267-294. doi: 10.1080/10720537.2010.489758.
- Green, A., “Dimensions of psychological trauma in abused children”, *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 22, 1983, 231-237.
- Hewitt, M.A., “Psychoanalysis, religious experience, and the study of religion: Not ‘religious studies’” *Critical Research on Religion* 1(1), 2013. doi: 10.1177/2050303213476102.

- Hossain, M., “Psychoanalytic Theory used in English Literature: A Descriptive Study”, *Global Journal of Human-Social Science: G Linguistics & Education*, 17 (1), 2017, 1-7.
- Hussaini, Sanobar, “Id, Ego, Superego: An Analysis of Rabindranath Tagore’s The Home and the World”, *International Journal of Biomedicine & Life Sciences (IJBS)*, 4 (1), 2019, 9-16.
- Jack Sarah, J. και Ronan, Kevin R., “Bibliotherapy: Practice and Research”, *School Psychology International*, 29 (2), 2008, 161-82.
doi: 10.1177/0143034308090058 .
- Jacobs, T.J., “Secrets, Alliances and Family Fictions: Some Psychoanalytic Observations”, *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 28 (1), 1980, 21-42. doi: 10.1177/000306518002800102 .
- Meissner, W.W., “Religious Conflicts in Psychoanalysis – A Case Study” In: Belzen J.A. (επιμ.) *Changing the Scientific Study of Religion: Beyond Freud?*, Springer, Dordrecht, 2009. Ανακτήθηκε 20 Δεκεμβρίου 2020 από https://doi.org/10.1007/978-90-481-2540-1_3 .
- Murphey, David., Tawana Bandy, Hannah Schmitz και Kristin Moore, “Caring Adults: Important for positive child well-being”, *zeneducate.com*, 2013. Ανακτήθηκε 20 Δεκεμβρίου 2020 από <https://www.zeneducate.com/files/caring-adults.pdf>
- Paquette, Virginie., Maylys Rapaport, Ariane C. St-Louis, Robert J. Vallerand, “Why are you passionately in love? Attachment styles as determinants of romantic passion and conflict resolution strategies”, *Motivation and Emotion*, 2020, doi:10.1007/s11031-020-09821-x.
- Parkin– Gounelas, R., *Literature and Psychoanalysis. Intertextual Readings*, Palgrave, New York, 2001.
- Scharfe, E., “Attachment Theory”, *Encyclopedia of Evolutionary Psychological Science*, 2017, 1-10. doi: 10.1007/978-3-319-16999-6_3823-1.
- Smith, Nancy M., Floyd, Mark R., Scogin, Forrest και Jamison, Christine S., “Three-year follow-up of bibliotherapy for depression”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 65 (2), 324-327, 1997, doi: 10.1037/0022-006x.65.2.32.
- Stiles, W.B., Osatuke, K., Glick M.J και Mackay H.C., « Encounters Between Internal Voices Generate Emotion: An Elaboration of the Assimilation Model», στο

H.J.M. Hermans και G. Dimaggio (επιμ..) *The Dialogical Self in Psychotherapy* (σ. 91-107). Bruner-Routledge, New York, 2004.

Tuohy, Anne L., “Psychoanalytic Perspective on Child Abuse”, *Child and Adolescent Social Work*, 4 (1), 1987, Spring.

Williamson, Mary, “The importance of fathers in relation to their daughters' psychosexual development”, *Psychodynamic Practice*, 10 (2), 2004, 207–219. doi: 10.1080/14753630410001699885.